rekenschap

humanistisch tijdschrift voor wetenschap en kultuur

UVH
UNIVERSITEIT HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Kromme Nieuwegracht 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

juni 1980
jaargang 27, nummer 2
verschijnt driemaandelijks

in dit nummer:

olympische spelen: ontluistering van 'n spektakel
de motor van de bewapeningswedloop
leerlinggericht onderwijs
'leven', de visie van een pools marxist

28 MAART 1987

tijdschrift

Redaktioneel — **ONTLUISTERING VAN EEN SPEKTAKELSTUK / 49**
Redaktioneel kommentaar naar aanleiding van de Olympische Spelen in Moskou

Dr. Ir. E. A. Muijderman — **MILITAIRE RESEARCH EN ONTWIKKELING, DE MOTOR VAN DE BEWAPENINGSWEDLOOP / 54**
Een groot deel van de nieuwe wapensystemen ontstaat niet in antwoord op een vraag, maar wordt ontwikkeld in defensielaboratoria en onder grote druk verkocht aan de militairen. Aan de hand van veel cijfermateriaal wordt op indrukwekkende wijze het proces achter de bewapeningswedloop en de verschillende gevolgen voor mens en wereld inzichtelijk gemaakt. De konklusie kan geen andere zijn: militaire research en ontwikkeling dienen geen goed doel!

Drs. F. Koopmans — **LEERLINGGERICHT ONDERWIJS/ 68**
Beschrijving van en kritiek op humanistische visies op onderwijs, met name de ideeën van Maslow en Rogers worden aan de orde gesteld

Dr. J. Szczepánski — **LEVEN / 80**
In het kader van de dialoog tussen humanisten en marxisten een bijdrage van de direkteur van het Sociologisch en Filosofisch Instituut van de Poolse Academie van Wetenschappen

P. Krug — **WIJSHEIDSGESTALTEN IN DICHTERWOORD; ONDERZOEK NAAR DE INVLOED VAN SPINOZA OP DE NEDERLANDSE LITERATUUR / 87**
Boekbespreking van het gelijknamige werk van Henrard

Dr. B. W. Schaper — **35 JAAR VREDESSTRIJD: EEN REPORTAGE / 91**
Bespreking van Neumans werk 'Lansen en Snoeimessen, Ontwapening en Wapenbeheersing van 1945 tot 1978'

Ontluistering van een spektakelstuk

De Olympische Spelen in Moskou

Sedert President Carter begin van dit jaar, in antwoord op de Russische inval in Afghanistan, alle naties opriep, de Olympische Spelen te Moskou van deze zomer te boycotten, is deze oproep onderwerp geweest van een, over de hele wereld gevoerde, diskussie. Het resultaat daarvan is op dit moment, ruim anderhalve maand voor de openingsplechtigheid in Moskou, nog onduidelijk. Vast staat wel, dat die plechtigheid op 19 juli zal plaatsvinden en door officiële en niet-officiële vertegenwoordigers van een honderdtal naties zal worden bijgewoond. Brezjnjev heeft de uitnodigingen reeds verzonden aan alle landen van het Internationaal Olympisch Comité, het IOC. Vast staat ook, dat door de afwezigheid van zulke belangrijke sportnaties als de Verenigde Staten, West-Duitsland, Japan, Pakistan, Kenya, soms een partiële deelname, zoals uit Nederland en Engeland, dit evenement zijn traditionele waarde als vierjaarlijks hoogtepunt in de sportwereld zal missen. *"Olympisch goud is een gedevalueerd metaal"*, schreef een Engels weekblad. Het paradoxale resultaat van een maandenlang miserabel geharrewar is waarschijnlijk, dat de boycot in wezen een fiasco en de Spelen in Moskou grotendeels een *"flop"* zijn geworden.
Carter heeft met een van zijn *"geniale"*, maar zoals gewoonlijk weinig overwogen en voorbereide initiatieven op het verraderlijk gebied der internationale politiek zijn bondgenoten voor het blok gezet, zijn aanhang in de Verenigde Naties (maar liefst 104 landen veroordeelden daar de Russische invasie!) grotendeels van zich vervreemd en de Russen allerlei materiaal voor propagandistische contra-offensieven geleverd. Het is natuurlijk een beetje moeilijk, een natie het haar vier jaar eerder toegekende gastheerschap van de Spelen te ontnemen, met alles wat dit aan voorbereiding vergt, omdat die ergens oorlog voert, als men zelf, zoals de Verenigde Staten in 1968 en 1972, middenin de Vietnam-oorlog, aan dezelfde Spelen deelgenomen heeft. De vredesboodschap van de Olympische Vlam geldt evenzeer voor gasten als gastheren. Trouwens, het was in 1972, toen de Amerikanen Cambodja binnenvielen, dat zij zich het gastheerschap voor de Winterspelen rustig lieten welgevallen. De Russische kreten tegen vermenging van sport en politiek klinken al even weinig overtuigend, wanneer men de boycot-maatregelen nagaat, die de Russen zelf op sportgebied, als het hun uitkwam, tegen landen als Israël, Zuid-Korea, West-Berlijn, Chili e.a. hebben toegepast.

Berlijn - 1936
Het grote voorbeeld is natuurlijk de Olympiade van Berlijn in 1936, toen eveneens een grootscheepse boycot-campagne op touw werd gezet, die echter evenzeer op een fiasco uitdraaide. Het is merkwaardig, dat de Russen zich over die vergelijking

nogal opwinden, want *"Berlijn"* was eigenlijk voor Hitler-Duitsland een groot succes, al doet men het wel eens voorkomen, alsof de Nazi's tot in het diepst van hun ziel gekwetst werden door de vier hoofdprijzen, die de onlangs overleden neger Jesse Owen in de wacht sleepte. Hitler genoot niet alleen van de opening en het défilé van de 4269 atleten uit 52 landen (de Sovjet Unie en Spanje, toen in burgeroorlog verwikkeld, waren de enige afwezigen; de Verenigde Staten zonden 330 atleten en 87 functionarissen), maar nog meer van de 33 gouden medailles, tegenover 24 voor de USA, die de Duitsers wisten te veroveren. Hij zou er de USA verder als een *"papieren tijger"* om veracht hebben. Allemaal voor Brezjnjev om van te watertanden!
Opvallend waren het gedraai en de onnozelheid, waarmee ook toen zowel staatslieden (waaronder Winston Churchill en Léon Blum) als IOC-officials zich tenslotte allen in de Berlijnse fuik lieten vangen. Men liet zich vlotweg inpakken door de camouflage-manoeuvres, fatsoensbetuigingen en loze toezeggingen, waarmee Goebbels c.s. royaal waren. Van het grote opperhoofd van de Olympiade-clan, Baron Pierre de Coubertin, is achteraf gebleken dat hij zich een door Hitler telegrafisch toegezegde lijfrente als beloning liet welgevallen. Ernstiger is misschien nog, dat een eerbiedwaardig strijder voor de vrede, de 90-jarige Philip Noel Baker, winnaar niet alleen van de Nobelvredesprijs in 1959, maar, uiteraard op jeugdiger leeftijd, ook van verschillende Olympische prijzen, thans zijn levenslange spijt betuigt, dat hij in 1936 niet naar Berlijn was gegaan. Zulks omdat Hitler het Olympisch charter had geschonden door Joden, Rooms-katholieken en arbeiders van het Duitse team uit te sluiten. Noel Bakker is nu dan ook, vanwege de morele en verbroederende werking van de internationale sport, onder de Olympische eed bedreven, tegen een boycot van Moskou. Zo ziet men, waar de Olympische maniakale geestdrift toe kan leiden.

De Olympische mythe

Die *"Olympische beweging"*, zoals zij zich wel noemt, staat echter tegenwoordig nogal eens onder kritiek en wel naar twee kanten: wat haar oorsprong en wat haar uitwerking betreft. Die oorsprong lijkt respectabel genoeg. De Griekse Olympische Spelen, die een duizendtal jaren voortbestonden, namen zo'n centrale plaats in het Griekse leven in — al waren er geleidelijk wel een 50-tal van soortgelijke evenementen —, dat de Grieken daarmee sedert 776 v. Chr. hun jaartelling regelden. Maar zij zijn op de duur, vooral in hun 19de eeuwse navolging, sterk gemythologiseerd en tot een hele ideologie, met allerlei rituelen en ornamenten, van het amateurisme en de verbroedering in de sport, uitgegroeid.
Dit alles heeft echter niets meer te maken met de oorspronkelijke Griekse Spelen. *"Het oude Olympia, aldus een modern Nederlands historicus, kende geen Vlam (voor het eerst in 1928 in Amsterdam verschenen), geen fakkelloop, geen medailles, geen uitsluiting van professionals, geen IOC, geen NOI's, geen vlagvertoon en volksliederen . . . geen verbroederingsbabbels, geen gezeur over "deelnemen is belangrijker dan winnen", geen Olympisch dorp, geen marathon. Veel van wat over het oude Olympia wordt beweerd is "pure myth"."* (Cf. M. A. Wes, *"Verslagen Verleden. Over*

Geschiedenis en Oudheid""(A'dam 1979), vooral het hoofdstuk *"Over Olympische Spelen en andere idealen: het spel of de knikkers?"*, dat mede gebaseerd is op M. Finley en H. W. Pleket, *"The Olympic Games. The First Thousand Years"*, in 1976 ook in Ned. vertaling verschenen bij Van Dishoeck.) De sport werd professioneel beoefend, de atleten rekenden op particuliere en publieke *"sponsors"*. *"Fair play"* was onbekend: bij het boksen vielen doden, al kreeg de winnaar dan geen prijs. Sport was ook toen al, zoals George Orwell eens heeft gezegd, *"oorlog zonder schieten"*. Corruptie was er om te beginnen met de traditionele *"stichter"*, Pelops. Die zou zijn wagenwedstrijd hebben gewonnen door te laten knoeien aan de wagen van zijn tegenstander en als beloning desondanks de hand van een naburige koningsdochter hebben gekregen. Het was altijd een individuele wedkamp, een *"agoon"*, om te winnen tot elke prijs. Men heeft later die *"agonale geest"* tot unieke eigenschap van de Grieken verheven, waarvan ook door cultuurhistorici als Jakob Burckhardt veel werk is gemaakt. Daarop berust ook de Olympische legende van Pierre de Coubertin, mede onder invloed van de Duitse opgravingen in Olympia in de jaren '70 van de vorige eeuw.
Die hele moderne ideologische rimram van een aristokratische, all round amateuristische sport, in de stijl van *"edele eenvoud en stille grootheid"* der *"agonale"* Grieken, heeft nergens zo sterk gewerkt als in Duitsland en misschien in 1936, toen de Grieken bovendien tot *"nordische Menschen"* werden gepromoveerd, zijn hoogtepunt bereikt. Vast staat in elk geval, dat het in de klassieke sportbeoefening evenzeer om de *"knikkers"* ging als in de hedendaagse. Alleen werd in Olympia tenminste een *"heilige week"*, aan Zeus gewijd, in acht genomen en dat alleen al zou een beletsel vormen zegt men, de moderne Spelen, zoals thans wel bepleit wordt, daarheen terug te brengen.

Het medaille-complex
Aan de spectaculaire en opwindende werking van de Olympische Spelen worden ook wel sommige aspecten van de verzieking van de hedendaagse sportcultuur toegewezen. Zo speelt de verwerving van Olympische medailles in de carrière van de moderne sportman en- vrouw een essentiële rol. Naties worden in rangorde gebracht naar het aantal medailles dat hun vertegenwoordigers in de Spelen verwerven. Niet voor niets betoonde Carter zijn verrukking over de Amerikaanse prijzen in Lake Placid. Landen als de Verenigde Staten, de Sovjet Unie, de DDR steken grote bedragen in de opleiding van hun atleten. Ouders vragen van hun kinderen de onmogelijkste inspanningen om hen voor de Olympische eretekens op te leiden.
In de jaren '70 is een wereld van internationale kinder-atleten en pre-pubertaire gouden medaille-winnaars in tal van sporten aan het licht gekomen. In de Oostblok-landen worden de recruten daarvoor van staatswege op prille leeftijd geselecteerd. In Amerika staan hele gezinnen vrijwillig vanaf de kleuterleeftijd van 'smorgens vroeg tot 'savonds laat in dienst van het verhoopte wereldkampioenschap. Dat dit tot fysieke en psychische problemen voert van soms katastrofale aard, zoals allerlei vormen van overspanning en fatale minimale gewichtsver-

houdingen, laat zich indenken.
Hoezeer de geesten in die sfeer bezeten worden door het Olympische trauma blijkt uit de wanhoop, die zich van tal van Amerikaanse en Engelse atleten meester maakte toen Carter de Amerikaanse boycot afkondigde en de Engelse *Iron Lady* dit voorbeeld onmiddellijk klakkeloos opvolgde. Zij zagen hun carrière geblokkeerd en vroegen zich niet ten onrechte af, waarom de atleten de hele last van het protest tegen de Sovjet-invasie van Afghanistan moesten dragen. Terwijl het er alle schijn van heeft, dat bijvoorbeeld de goedkope Europese overschotten ook thans naar het Rode Leger zullen gaan.
Sommige typische sport-notabelen zien trouwens als gevolg van een verstoorde Moskou-Olympiade reeds een ondergang van het hele internationale wedstrijdwezen tegemoet. Gezien voorafgaande ontsporingen, zoals de bloedige incidenten ter gelegenheid van de Münchense Olympiade (1972), het bijna mislukken van die van Montreal (1976) door bouw-corruptie, de uitermate gebrekkige organisatie in het kille Lake Placid, niet onverwacht en alles bij elkaar gezien, geen wereldramp. Dan zou de boycot-affaire van 1980 althans één, zij het onbedoeld, gunstig resultaat hebben gehad. Maar dat zien de ware internationale sportbroeders uiteraard wel anders.

Het Koude Oorlog-effect
De overhaast geïmproviseerde boycot-actie heeft ook diepergaande en principiëler bezwaren opgeroepen dan die van de materieel naast betrokkenen. Op zichzelf is de toenemende neiging, dat allerlei staten, de grote mogendheden voorop, willekeurig strafsancties afkondigen, of het nu China of de USA betreft, een bedenkelijk symptoom van een toch al groeiende internationale anarchie. De Amerikanen hadden, zoals de Engelse oud-minister Owen op een internationale conferentie van het Comité Olympische Spelen en Mensenrechten in Den Haag uiteenzette, nog wel andere, betere drukmiddelen tegenover de Sovjet Unie kunnen gebruiken, zoals een taktischer opereren met SALT II, evenals de Europese staten wel wat meer hadden kunnen bereiken via de Weense onderhandelingen tot wapenbeheersing. Velen, met name de Russische dissidenten, maar ook ten onzent, zouden overigens Carter's aktie liever gemotiveerd hebben gezien door de, met het oog op de Olympische Spelen in Rusland verhevigde, vervolgingen en isoleringen, de zogenaamde *"Vóór- Olympische schoonmaak"*, waarvan Sacharov het meest aansprekende symbool is, dan door een, in een heel andere kontekst zich afspelende territoriale agressie. Alleen is er enige twijfel mogelijk, of men terwille van die mensenrechten evenveel geesten en machten in beweging zou brengen als vanwege een brutale inbreuk op de internationale veiligheid en vrede, zoals de inval in Afghanistan.
Tenslotte speelt in deze hele diskussie over de boycot van de Moskouse Spelen ook de invloed daarvan op de machtsverhoudingen, met name op de détente een grote rol. Ook in dit verband staan Carters optreden en de daardoor aangewakkerde chauvinistische en Koude Oorlog-stemmingen in en buiten Amerika, alsmede de ontketende nieuwe, naar alle kanten zich uitbreidende, bewapeningsrage, aan

terechte kritiek bloot. Toch mag men niet uit het oog verliezen, dat ook hier de Russen, en dat in strijd met uitdrukkelijke, in de détente-sfeer tot stand gekomen afspraken, ook met de Amerikanen, de eerst schuldigen zijn, die zich ook naderhand uiterst weinig tegemoetkomend hebben betoond, althans tegenover de Westerse rivalen. Veel illusies op een heropende of nieuwe *"dialoog"* kan men niet koesteren, al moet men elke opening daartoe benutten; het welslagen daarvan hangt van andere, meer machtsgebonden, factoren af dan van een of andere boycot.
Boycot of niet, de dissidenten vrezen, waarschijnlijk niet ten onrechte, dat de onderdrukking nà de Spelen nog verder zal toenemen, wanneer de Sovjetregering weer minder directe redenen meent te hebben, zich van de wereldopinie iets aan te trekken. Maar dat mag ons er niet van weerhouden, integendeel, de internationale strijd voor de mensenrechten, vóór en nà de Spelen, al of niet in verband met de boycot, onverminderd voort te zetten.
27-5-'80

B. W. SCH.

---

vervolg van pagina 90

besluit zijn studie met een conclusie, die bij velen instemming zal vinden:
"Spinoza is er het levende bewijs van dat zijn klassiek geworden mensbeeld onsterfelijk is; deze studie heeft doen uitkomen, dat Nederlandse cultuurgeschiedenis onafscheidelijk met Spinoza en het spinozisme verbonden is. Men kan hem bestrijden (17de en 18de eeuw)[2]) of loven (19de en begin 20ste eeuw), hem negeren kan men niet . . ."

P. KRUG

1. Vergelijk in dit verband van schrijver dezes *'Spinoza in Rusland'*, Rekenschap, maart 1977 en *'Een Russische visie op Spinoza'*, Amersfoortse Stemmen, nov. 1978.
2. Henrard had met betrekking tot Spinoza's invloed in de zeventiende eeuw nog het boek van dr. Cornelia W. Roldanus *'Zeventiende-eeuwse geestebloei'* (Utrecht, 1961) kunnen vermelden.

Militaire research en ontwikkeling, de motor van de bewapeningswedloop

We richten ons in dit stuk speciaal op de rol van de militaire research en ontwikkeling bij de bewapeningswedloop. Deze rol is relatief onbekend. Velen houden nog steeds uitstluitend vast aan het vriend-vijand patroon bij een verklaring en verantwoording van hun keuze: vóór militaire middelen, vóór de NAVO en in feite dus — hoe moeilijk dit over de lippen komt — vóór de bewapeningswedloop.
Is het inderdaad zo dat als men in deze tijd voor defensie en een defensief (?) bondgenootschap kiest (NAVO of Warschaupact) dat men dan de bewapeningswedloop steunt?
Dit is een gecompliceerde vraag, doch er lijken mij sterke argumenten aanwezig om deze vraag met ja te beantwoorden.
Militaire Research and Development — niet weg te denken bij een modern defensiebeleid — werkt als een motor die de bewapeningswedloop voortstuwt. Een groot deel van de nieuwe wapensystemen ontstaan niet in antwoord op een vraag, maar worden in defensielaboratoria ontwikkeld en met veel druk aan de militairen verkocht. We zullen deze beweringen gaan toelichten. In feite vormen ze de korte inhoud van dit stuk.
We bouwen ons betoog op met eerst kort in herinnering te roepen, waarom de bewapeningswedloop zo gevaarlijk is, § II. Daarna geven we een korte schets waarom en hoe men zich bewapende vóór en nà de Tweede Wereldoorlog, respectievelijk § III en § IV. We stippen in § V vervolgens kort de essentie aan van de afschrikkingstheorie, die de basisfilosofie voor de bewapening na de Tweede Wereldoorlog vormt. Daarna kan de rol, die de militaire research en ontwikkeling bij de bewapeningswedloop speelt, aangegeven worden in § VI en § VII.

II. Gevaren en gevolgen van de bewapeningswedloop
Door de bewapeningswedloop ontstond de kans op een nucleaire oorlog; dit vormt nu de grootste bedreiging voor de mensheid, zie (1), (2) en (3). Dit gevaar ontstond naast en door de vermeende gevaren die een klein gedeelte van de mensheid onderling van elkaar verwachtten. Ondanks het feit dat een ieder kan waarnemen dat de kans op een nucleaire holocaust toeneemt wordt dit gevaar niet bestreden maar neemt men maatregelen die het steeds groter maken (4). Absurd maar waar! Dit moeten we met zijn allen zien te veranderen.

Volledig uit het oog verdwenen, is ook de aandacht voor bijvoorbeeld het feit dat in 1979 (5) vijftig miljoen mensen door gebrek aan voedsel stierven. Nog bitterder is dit als men bedenkt dat er nooit aan getwijfeld is dat er voldoende voedsel had kunnen zijn. Door onze pre-occupatie met de bewapeningswedloop komt daar

echter niets van terecht (6).
Ook dit is absoluut onacceptabel. We moeten plannen maken om hulp op grote schaal te gaan bieden. Eenzijdige stappen zetten en ontwapenen zal ons losmaken van de beklemmende sfeer waarin we ons steeds afvragen wie sterker is. Bovendien komen er zo middelen beschikbaar om effectief de ellende op deze wereld te bestrijden.

De bewapeningswedloop verziekt de economie en is een oorzaak van de wereldwijde inflatie, zie (6), (7) en (8). Ook dat moet veranderen.

Waarom de huidige situatie met betrekking tot de bewapening absurd is — zo we net beweerden — geven we hier zeer summier nog even aan: Rotterdam werd met een bommenaantal equivalent aan 0,1 ton T.N.T. (een conventionele springstof) vernietigd. De atoombom op Hiroshima was gelijkwaardig met 12 kilo ton T.N.T. De Verenigde Staten hebben thans 10.000 strategische nucleaire bommen en 22.000 tactische atoomwapens. De Russen doen daar niet veel (een factor 2 à 3) voor onder (9), hoewel de Russische tactische wapens de V.S. *niet* kunnen bereiken, doch die van de V.S. wel in Rusland komen. Eén der vele nucleaire strategische wapensystemen van de V.S. is de Minuteman III raket. Hiervan hebben de V.S. er 550 (10). Iedere raket heeft drie kernkoppen. Eén zo'n kop heeft een vernietigingskracht die 28 maal (9) zo groot is als de bom die Hiroshima vernietigde enz. enz.

III. Aspecten van de bewapening vóór W.O. II
De roep om bewapening, vroeger en nu, is veelal terug te voeren op een aantal neigingen c.q. zienswijzen van de mens. Er zijn bedreigingen door "een vijand" waar men van aanneemt dat er alleen militair, dus door oorlogsbereiding, iets tegen is te beginnen. Ten tweede, zo meent men, is een oorlog (of een dreiging ermee) tenslotte onvermijdelijk om de bedreiging te bezweren. Ten derde is ook gebleven de houding dat het middel oorlog het doel (de bedreigingen het hoofd bieden om zo in vrede en veiligheid te leven) heiligt. Wat dit laatste betreft, kennen we thans zelfs de theorie van de rechtvaardige kernoorlog (12).

Fundamenteel verzet tegen bewapening mag men niet verwachten zolang de genoemde houdingen blijven bestaan.

Redenen om te bewapenen waren er vroeger (evenals nu) gemakkelijk te vinden. We zullen er puntsgewijs een aantal opnoemen, zoals die golden vóór de Tweede Wereldoorlog.
* Men reageerde op de *hoeveelheid* bewapening bij de tegenstander. Bijvoorbeeld het aantal paarden, kanonnen of tanks van "de vijand". Dat is een *actie-reactie* patroon van handelen voortkomend uit een *externe* impuls. Werd of was het verschil in bewapening kleiner dan had vroeger de snelheid van het opvoeren van de eigen bewapening de tendens af te nemen, enzovoort.
* De verdediging, tegen de al of niet vermeende bedreigingen, was in de letterlijke

betekenis van het woord, vóór en in de Tweede Wereldoorlog, nog enigszins mogelijk. Zo kon Hitler bijvoorbeeld Engeland niet volledig verwoesten en omgekeerd lukte dat de Engelsen, Russen en Amerikanen niet met Duitsland. De toen aanwezige militaire middelen waren hiertoe (gelukkig) niet toereikend; dat is de enige reden dat totale verwoesting uitbleef gedurende de Tweede Wereldoorlog.
* Men wilde superieur zijn ten opzichte van de vijand.

IV. Aspecten van en redenen voor de bewapening ná W.O. II
De zojuist genoemde redenen om (vóór W.O. II) te bewapenen zijn thans (behalve de laatste) verdwenen. Gebleven zijn de eerder genoemde zienswijzen van de mens, zie III bovenaan. Het is dan ook vanzelfsprekend dat er andere redenen gekomen zijn om ook ná de Tweede Wereldoorlog weer verder te gaan met de bewapening. We laten nu een aantal trekken ervan zien in willekeurige volgorde. Dit korte overzicht mondt uit in een geconcentreerde aandacht voor de rol van de militaire research en ontwikkeling, zie § VI.
* Het verdwijnen van de oude redenen om te bewapenen kwam voort uit een nieuw fenomeen. De karaktertrekken van de bewapening ná de Tweede Wereldoorlog worden namelijk gedomineerd door de resultaten van de onverstelbare participatie (qua aantal en kritieklоosheid) van de wetenschappers aan militair onderzoek. Deze deelname is al begonnen in de dertiger jaren. Het gifgas uit de Eerste Wereldoorlog was het resultaat van militair gericht chemisch onderzoek uit die periode. De Eerste Wereldoorlog noemt men dan ook wel "the chemists war" (13). In de Tweede Wereldoorlog speelden de fysici een grote rol. We wijzen hier op het gebruik van radar en de eerste nucleaire wapens. Zo noemt men de Tweede Wereldoorlog "the fysicists war". Na deze oorlog begon de deelname van vrijwel alle wetenschapsdisciplines aan de bewapening pas goed. De Derde Wereldoorlog zullen diegenen die het overleven — zo die er zijn — "the (all) scientists war" kunnen noemen.
* Met de intrede van nucleaire wapens en hun overbrengingsmiddelen in de militaire arsenalen is (een letterlijke) verdediging tegen een vijand die deze wapens bezit (steeds) onmogelijk geweest en zal dit blijven. Dit is een feit dat door een klein aantal wetenschappers en een klein aantal hoge militairen reeds vroeg (ongeveer 1957) is vastgesteld (2). Een grote meerderheid in Oost en West trekt uit dit feit echter nog geen conclusies. Hier komen we nader op terug als we in hoofdstuk V een korte bespreking inlassen over de afschrikkingstheorie. Deze theorie wordt het substituut voor de na de Tweede Wereldoorlog onmogelijke (letterlijke) verdediging van volk en vaderland.
* Conclusies getrokken uit een vereenvoudiging van de werkelijke wereldsituatie leiden nu, evenals vóór de Eerste en Tweede Wereldoorlog, mede tot een wapenwedloop zonder einde. Tot de dieper liggende oorzaken van spanningen tùssen, en bedoelingen vàn staten dringen we niet door. Daar zouden we onze houding denkelijk beter door kunnen laten bepalen.
De historicus René Albrecht Carrié schreef hier over in een stuk dat hij noemde: *"From Berlin to Moscow"* (14). Het behelst een vergelijking van de wereldsituatie

vóór 1914 (en 1940) en nu. De vergelijking is erg griezelig. Carrié constateert dat, door politieke en economische oorzaken, een land een dynamische macht in opkomst kan worden. Duitsland was dat voor 1914 (en 1940) en Rusland ná 1945. Dat veroorzaakt wrijvingen die de andere landen bestempelen als agressieve voornemens. Duitsland, zo betoogde Carrié, was *niet* uit op oorlog. Duitsland had er veeleer belang bij oorlog te vermijden met onder meer Frankrijk en Engeland. Analoge processen spelen nu tussen Rusland en de V.S. Evenals nu geloofde men toen in de leuze: Wie vrede wil bereide zich ten oorlog. Carrié besluit met: *"The contention is simply that Germany earlier and Russia now, sharing the characteristics of vigourous growth, embody for that reason and in that sense the tendency to agression"*.

*Door menselijke fouten en vergissingen kan op ieder moment het militaire nucleaire arsenaal tot ongewilde ontsteking komen. Dit kan gebeuren bij vals alarm, verliezen van A-bommen uit vliegtuigen, aanvaringen van nucleaire duikboten enzovoort (15). Risico's van deze omvang bestonden vroeger niet. Er zijn geen goede redenen te vinden, waarom rampen en bijna-rampen door menselijk falen bij het beheersen der techniek, zoals de driehonderd doden met een KLM-machine, en de centrale in Harrisburg wél zouden gebeuren, en een 'vergissing' met nucleaire wapens niet. Ook vanuit militaire hoek wordt dit benadrukt (43). De situatie is zo onoverzichtelijk door het grote aantal nucleaire wapens, dat zelfs de inventaris ervan al niet meer schijnt te kloppen (15).

*Er is na de Tweede Wereldoorlog een sterke opkomst van de industrie, die één der belangrijkste machtsfactoren in de maatschappij vormt. Een steeds groter aantal mensen ging hier in werken. Alle grote industrieën hebben belang bij leveringen aan het militaire apparaat. Bij de industrie denke men aan de auto-, vliegtuig-, elektronica-, staal-, en machinefabrieken. Zonder hun producten waren er geen wapenarsenalen. Deze situatie geeft een innige verstrengeling van de militairen en de industrie. Militairen, industrie en staatsapparaat vormen het militair bureaucratisch industrieel complex. De dagelijkse belangen van 'Jan, Piet en Klaas' (16), of ze er nu een civiele of militaire baan hebben, lopen paralel, kritiek uit die geledingen is daardoor uiterst zeldzaam (17).

Om de nu volgende reden zal dat helaas waarschijnlijk wel zo blijven.

*De bewapeningswedloop kent een sterke a-symmetrie tussen de drijvende en de afremmende krachten. De drijvende krachten bezitten een verpletterend overwicht (6). De militaire machine ploegt als een bulldozer overal doorheen. Een "klein" voorbeeld: Bezuinigen is al wat de klok slaat in Nederland sinds enkele maanden. Stakingen zijn er om die bezuinigingen te bestrijden. Doch opeens zijn er einde maart 1980 voor f 2.100.000.000,— nog weer 111 F16 vliegtuigen extra nodig, boven de 102 die al in de maak zijn voor ons land. Noch rechts noch links gaat daarvoor staken. De bulldozer gaat rustig verder.

Met nog twee voorbeelden willen we de a-symmetrie illustreren.

Ten eerste de voorlichting op scholen door het leger. Beroepskrachten met volledige dagtaak en training brengen jongens in de leeftijd van 17 jaar — genuanceerd — op de hoogte van: de noodzaak van de NAVO, de 572 nieuwe kernwapens,

en de plicht in dienst te gaan. Waar zijn de beroepskrachten met volledige dagtaak (die de NAVO afwijzen enzovoort) om zo de symmetrie te herstellen?
Nog een voorbeeld: *"Those who do not accept the logic of deterrence are just not recruited into the top ranks of government"* (3). Ook voor industrieën geldt deze uitspraak van R. Falk.
Deze kleine voorbeelden van a-symmetrieën laten de genoemde houdingen uit de aanvang van paragraaf III in tact. Nog waarschijnlijker is dat ze die houdingen versterken.
*Waren zeer vroeger alleen huursoldaten bij de oorlog betrokken, na 1945 is de oorlog in alle opzichten totaal geworden. De bevolking, die denkt verdedigd te worden door de militairen heeft nu of ze het wil of niet — de rol van een echte gijzelaar te vervullen, in de door het (waan-)denkbeeld van de afschrikking, tot stand gekomen, dreigende nucleaire holocaust. Dit gaat steeds verder. In vredestijd (?) gaat recent de V.S. zijn industrie al op oorlogsproduktie voorbereiden (19).
*Door de sterke technology push volgen de nieuwe wapensystemen elkaar zeer snel op. Wapenverkoop aan een groot aantal afnemers is nodig om de produktie en ontwikkelingskosten ervan te drukken, zie (6) en (20).
*Een enorme wapenhandel met de derde wereld is er ontstaan. Nederland heeft de twijfelachtige eer in 1978 de achtste plaats in te nemen in de rij van de top-leveranciers van wapens aan de derde wereld (21).
*De militaire research en ontwikkeling wordt, zo zou men kunnen zeggen, in feite de motor van de bewapeningswedloop na 1945. Veel mensen leven nog met de overtuiging dat slechts het vriend-vijand patroon ten grondslag ligt aan de bewapeningswedloop. Hiermee miskent men de werkelijke situatie. Militaire research en ontwikkeling is, niet alleen door zijn reusachtige omvang, maar ook door een aantal aspecten en kenmerken eigen aan research, een belangrijke motor van de nu al meer dan dertig jaren durende wapenwedloop.
We zullen in paragraaf VI en VII in meer detail aangeven wat in deze laatste zin over militaire research en ontwikkeling werd samengevat.
Voor we hiertoe overgaan is het nodig een kleine excursie te maken in de doolhof, die de doctrine van de afschrikkingstheorie vormt.

V. De afschrikkingstheorie

Als substituut voor verdediging is na 1945 het afschrikkingsdogma gekomen. Dit behelst het volgende. Nucleaire wapens zijn onbruikbaar om ermee te vechten, doch je kunt er de vijand veel verwoesting, dood, leed en lijden (22) mee bezorgen. Door hiermee te dreigen, schrik je hem af, mits je nucleaire arsenaal operationeel is op ieder moment. In Nederland trainen we dan ook heel consequent onze jongens in het oefenen (ook vechten?) met nucleaire opties (39).
Dit afschrikkingsdogma kende een zekere evolutie in zijn uitwerking. In de tijd gezien liep die van massive retaliation ($\pm$ 1950) via flexibele respons ($\pm$ 1960) naar M.A.D. (1970). Dit laatste zullen we alleen kort toelichten. Dit staat voor Mutual Assured Destruction. Het houdt in dat als de vijand je met een eerste klap (zijn first strike) aanvalt, je hem nog met onkwetsbaar opgestelde raketten, jouw

zogenaamde second strike capability, (vanuit de lucht, silo's of onderzeeboten) een tweede klap terug kunt geven. Je richt je (second strike) aanval dan op de vijand zijn *steden*, daar wonen zijn gijzelaars. Dit heet counter city strategy. Wanneer de wederzijdse vijanden ieder evenveel, doch zeer weinig (bijvoorbeeld tien) onkwetsbare nucleaire wapens hebben, dan is deze afschrikkingstheorie, die men ook wel aanduidt met afschrikkingsevenwicht, mogelijkerwijs niet zo 'mad' als zijn naam aangeeft (23). Dit uitsluitend als we van iedere ethische beschouwing afzien (24). De werkelijkheid was echter nooit zo. Boksma zette in 1973 al uiteen (25) dat noch van een evenwicht sprake is noch getracht is (en wordt) zo'n evenwicht te bereiken.
Door militaire research en ontwikkeling is de countercity strategy steeds verstoord. De counterforce en nucleaire war fighting strategies, zijn er sinds begin 1970 voor in de plaats gekomen. Dat is heel erg gevaarlijk. In Scientific American spreken Bernard Feld en Kosta Tsipis (4) hierover dan ook in termen van "the good old days of MAD".
Wat was de rol van de militaire research en ontwikkeling nu precies? Kort samengevat komt wat er gebeurde, op het volgende neer. Militairen denken nooit in termen van afschrikkings*evenwicht*. Hun uitgangspunt is: hoe kunnen we de wapenwedloop winnen. De militaire research en ontwikkeling droeg de mogelijkheden aan waarmee dit — althans in militaire ogen — zou kunnen.
Zo werd de first strike capability opgevoerd. First strike capability wil zeggen dat je een aanvalsmacht hebt, die een zodanige eerste klap kan uitdelen, dat je je vijands strategische wapens uitschakelt en hij geen second strike capability (tegen de steden: de genoemde countercity strategy) meer overhoudt. Deze gedachte ontwikkelde zich doordat de precisie (de Centerline Error Probalitity) van de raketten, waarmee men succesvol (?) een eerste aanval kan uitvoeren, door militaire research en ontwikkeling sterk werd verhoogd. Van de Cruise Missiles verwacht men dat ze op vijf tot tien meter van het punt neerkomen waarop ze vanaf 3000 kilometer ver werden gericht. Daarnaast slaagde de militaire research en ontwikkeling erin, de nucleaire ladingen kleiner te maken.
Sinds 1970 komt door de genoemde factoren in de V.S. ook de wenselijkheid op, dat een nucleaire oorlog gevoerd kan worden (counterforce strategy). Ook VVD-2e-Kamerlid Blaauw denkt hier zo over. Dat is vergeleken met 1945 nogal een escalatie in het denken over nucleaire wapens. We komen daar zo op terug.
Maar het zijn en waren niet alleen de militairen, die — naar hun ideeën — er veel voordeel in zien en zagen, nucleair wapenoverwicht te verkrijgen. Laten we hiertoe eerst eens naar de politicus Brezinski luisteren: *"I don't consider nuclear superiority to be politically meaningless... The perception by others or by oneself of someone else having 'strategic superiority' can influence political behavior. In other words, it has the potential for political exploitation even if in actual warfare situation the differences may be at worst on the margin . . ."* (28).
We zagen hoe de verantwoordelijke militairen samen met de militaire research het afschrikkings*evenwicht* — zo ooit wenselijk en mogelijk geweest — definitief tot een contradictio in terminis hebben gereduceerd.

Maar . . . het is belangrijk er op te wijzen dat — zeker in de democratisch geregeerde landen — de bevolkingen hun politici en militairen die de bewapeningswedloop zo nodig moeten winnen, niet hebben teruggefloten.
Tenslotte een recent geluid van een bekende militair over deze ontwikkelingen. Het was kort voor hij lafhartig werd vermoord, dat Lord Louis Mountbatten in mei 1979 het volgende zei (29):
"As a military man who has given half a century of active service I say in all sincerity that the nuclear arms race has no military purpose. Wars cannot be fought with nuclear weapons."
In diezelfde toespraak zei hij ook: *"I am one of the few survivors of the First World War who rose to high command in the Second and I know how impossible it is to purse military operations in accordance with fixed plans and agreements".*
De eerder genoemde heer J. D. Blaauw van de VVD heeft hierover een heel andere mening. Hij schrijft (30), ná voor de 572 Cruise Missiles en Pershing II te hebben gestemd:
"Hoe nauwkeuriger een nucleair wapen en hoe geringer zijn explosieve kracht, des te groter de geloofwaardigheid van de bedreiging die er van uitgaat, en des te meer kans er bestaat dat, mocht onverhoopt tot inzet worden besloten, een eventueel conflict kan worden beheerst en de signaal-functie werkt".
De militaire research en ontwikkeling zal helaas — zo denk ik — de heer Blaauw nog verder op zijn wenken bedienen, èn alle anderen die deze absurde race nog steeds niet radicaal afwijzen. Ik vermoed dat deze mensen nog geen gelegenheid hebben gehad kennis te nemen van recente informatie over wat een beperkte kernoorlog betekent (31). Want: Zijn we werkelijk bereid zulke risico's te nemen? Waar wegen we dit toch tegen af?

VI. Omvang van militaire research en ontwikkeling
In 1976 werd er, over de gehele wereld opgenomen, ongeveer f 870.000.000.000,— aan bewapening besteed. In 1935 bedroeg dit f 35.000.000.000,—. Beide keren gerekend naar constante 1973 prijzen (28).
De militaire research en ontwikkeling gaf in 1978 werk aan 500.000 van de hoogst gekwalificeerde technici en wetenschappers. Volgens Barnaby (29) vormt dit de helft van het totale aantal van deze mensen, die op deze planeet aanwezig zijn. Ruth Sward (6) vermeldt hetzelfde aantal, doch in tegenstelling tot Barnaby stelt zij dat het totale aantal van deze mensen twee miljoen is. Het lijkt mij om een definitie van dit soort personeel te gaan. Het was niet mogelijk, in de beschikbare tijd, andere dan de genoemde en de te noemen bronnen in te zien. Voor de cijfers die volgen geldt hetzelfde.
Vóór de Tweede Wereldoorlog bedroeg het militaire research en ontwikkelingsbudget 1% van de totale militaire uitgaven. Erná is dit percentage tot 8% opgelopen. Het totale budget voor research en ontwikkeling (civiel en militair) was in 1976 ongeveer f 175.000.000.000.—. Militaire research en ontwikkeling — ofwel het gebruik van de modernste wetenschap voor militaire doelen — had hiervan „nodig" 40% ofwel f 70.000.000.000,— per jaar. Dit komt overeen met de eerder genoemde 8%.

Uit de vermelde cijfers volgt dat de uitgaven voor militaire research en ontwikkeling gestegen zijn met ongeveer een factor 200 sinds 1935. De totale militaire uitgaven stegen met een factor 24. Het aandeel van de militaire research in het totaal van de militaire uitgaven steeg dus acht maal zo sterk tussen 1935 en 1978.
Tot slot van deze getallen nog enkele (zeer verontrustende) gegevens over het militaire budget dat de V.S. voor 1981 opstelde. Voor Rusland zal wel iets dergelijks gelden. Carter stelt voor in de komende jaren 100 miljard dollar méér uit te geven voor defensie dan al was gepland voordien. Voor 1981 is de V.S.-defensie begroot op f 316.000.000.000,—. Dit is 30 miljard gulden meer dan in 1980. NAVO-Europa besteedde in 1979 140 miljard gulden. Dat is 40% meer dan in 1978, zie (33) en (40).
Een groot aantal gebieden van research en ontwikkeling moet genoegen nemen met nulgroei of een kleine korting. Militaire research en ontwikkeling is echter in de V.S. een stijging toegezegd van 20% (33). Dit bedrag gaat naar de heel snel schakelende chips (voor raketten als de Cruise Missle) en de ontwikkeling van de MX-intercontinentale raket (33). Dus nog nauwkeuriger overbrengingsmiddelen. Een verdere uitholling van de countercity strategie. Een volgende stap in de richting van de voerbare nucleaire oorlog, bijvoorbeeld in Europa.
We lassen nu een kleine excursie in waardoor men de genoemde getallen aan de nu volgende kan relateren. We vermelden hiertoe de — onder meer in de Derde Wereld — dringend noodzakelijke sociale hulp en de daarvoor nodige gelden. We citeren hier slechts enkele cijfers uit het werk van Ruth Sivard (6).

— De verhouding van de totale militaire uitgaven op deze wereld tot de humanitaire programma's van de V.N. is als 184 staat tot 1.
— De uitgaven van de gehele V.N. organisatie per jaar zijn gelijk aan wat in twee dagen voor alle militaire doeleinden wordt uitgegeven.
— De hulp aan onderontwikkelde gebieden is driemaal minder dan het bedrag, dat aan alle militaire research en ontwikkeling wordt uitgegeven.
— 1400 miljoen mensen hebben geen goed drinkwater. Tengevolge hiervan overlijden er 25.000 mensen per dag. Ruth Sivard (editie 1977) rekent voor, dat met 0,8% van de militaire uitgaven per jaar in 1990 uiteindelijk iedereen op deze planeet veilig drinkwater zou hebben.
  Met 1,6% van de militaire uitgaven extra erbij, zou de Derde Wereld zijn eigen voedselverzorging zodanig kunnen opvoeren dat ondervoeding wordt voorkomen. Bovendien zou hiermee aanvullende voeding gekocht kunnen worden om de ontwikkeling van 200 miljoen ondervoede kinderen te garanderen.

Zo kan men doorgaan met citeren uit Sivard. Duidelijk wordt hiermee: de geweldige grote aanslag die het militaire apparaat doet op de aanwezige financiën. De achterstand in de nog niet opgeloste sociale nood wordt steeds groter.
Ten tweede, dat leniging van de noden in de onderontwikkelde landen royaal te betalen is met een gedeelte van de militaire bestedingen van nu!

VII. Aspecten en kenmerken van (militaire) research
VII.1 De autonomie van uitvinders en lead times

Research werk kent sterk het spel element. Men wil slimmer dan een ander zijn. Men is nieuwsgierig en geboeid door de gedachten die men zelf kan ontwikkelen, beproeven en omzetten in „realiteit". Alleen de eerste uitvinder telt. Men wil eerder zijn dan de collega veraf of dichtbij. Dit zijn houdingen en doelen, die bij de research-werker spelen. Gemakkelijk prevaleren ze boven de vraag „Waarvoor wordt mijn werk gebruikt?" Dit komt ook omdat dat gebruik — door de zogenaamde lead-times, waarover direct meer — ver weg is.
Bij militair gerichte research zal dit alles ook gelden. De zogenaamde heilzame competitie tussen laboratoria, die we hierboven aanstipten, wordt, zeker op het gebied van de militaire research, bewust gestuurd in de V.S., zie (28) en (26). Het is in de V.S. en de U.S.S.R. een reusachtig strak geleide machine geworden, waarin de wetenschappers ingezet worden voor militaire doelen.
Wat mogen we van deze wetenschapsmachine verwachten? Ten eerste moeten we ons realiseren dat niet is te voorspellen wat de researchwerkers aan nieuws zullen vinden. Noch de politici, noch de militairen kunnen dat bepalen. Ook is de verhouding met de vijand niet bepalend. Gegeven de budgetten, hangt het van het intellect der researchwerkers in Oost en West af, welke nog afschuwelijker wapens ons te wachten staan. De scientist komt met nieuwe wapens en stelt de politieke leiders voor een fait accomplit.
Ten tweede is het goed naar de Nobel-prijswinnaar Hannes Alfvén te luisteren (34). In zijn rede op het 1978 Nobel Symposium, *„Ethics for Science Policy"*, zegt hij: *„This machinery was built up during a century or more in order to generate well-being and a high standard of living; and indeed it has done so."*, en: *„But this machinery has no brain, no soul, no conscience. It works automatically according to economic and technical „laws"."*

Met research is het begrip „lead time" gekoppeld. Men noemt „lead time" de tijd, die verloopt tussen de uitvinding en de realisatie ervan. Bij militair werk is onder realisatie te verstaan wat de Amerikanen deployment noemen. Dat wil zeggen de gebruiksklare opstelling van wapens. Tussen uitvinding en opstelling zijn vele fasen aanwezig. We detailleren het een beetje: uitvinding, laboratorium experiment, militaire tests, voorontwikkeling, militaire training, opstelling. Voor de meeste wapens is de lead time gauw 5-15 jaar, zie (28) en (35). De konsekwentie hiervan is bijvoorbeeld het volgende. Evenals op 19 december 1979 het Nederlandse Parlement over de deployment van de uitvinding van begin 1970, Cruise Missiles en Pershing II, praat, kan dat in 1990 bijvoorbeeld weer gebeuren over uitvindingen die nù gedaan worden. De door de Russen gedane militaire uitvindingen (Backfire, SS 20, enzovoort) dienen steeds, o, ironie, als witwasser om de uitvindingen van eigen research aan te schaffen. Omgekeerd ook zo in Rusland.

VII.2 „Technology push" ten gevolge van ontwikkelingen
Ontwikkeling evenals research houdt zichzelf in stand. Onderzoekers zijn namelijk altijd bezig hun eigen en (mogelijke) andermans uitvindingen te verbeteren. Zo'n voorgestelde „verbetering" krijgt vooral in de militaire sfeer gauw steun. Want je weet maar nooit. De andere partij is er misschien ook al mee bezig. Tenslotte wil men superioriteit. Zó stroomt steeds meer geld naar de research en ontwikkeling.
Hoewel niet alles wat men ontwikkelt, het tot deployment brengt, loopt het schijnbaar zelfs voor de militairen soms de spuigaten uit. In de *New York Times*, zo meldde *Hervormd Nederland* (35), kon men lezen tot welk een gekkenhuis dit aanleiding geeft. De militairen schijnen met meer kernwapens, onderzeeboten, tanks en raketten overladen te worden dan ze kunnen gebruiken.

VII.3 Doorkruisen van ontwapenings- en wapenbeheersingsbesprekingen
Bekend is hoe men gemeenlijk naar wapenbeheersingsbesprekingen gaat: Men maakt bekend aan zijn eigen wapenarsenalen nieuwe uitvindingen toe te (kunnen) voegen. Deze uitvindingen dienen, zo lezen we dan, als „bargaining chips" bij de onderhandelingen. Dit maakt de onderhandelingen gecompliceerder. Het feit dat beide partners enorme militaire research machines hebben, geeft daarnaast aanleiding tot ongekende achterdocht.
De grondgedachte van Salt I (kwetsbare steden vol met gijzelaars) is, doordat men daadwerkelijk de toen gebruikte bargaining chips ging toepassen, aangetast. Het betrof hier atoomraketten met meerdere onafhankelijk te richten koppen, zogenaamde M.I.R.V.-en. Bij Salt II spelen dergelijke factoren ook weer (37).
Een niet zo bekend detail is het volgende. Een protocol bij Salt II verbiedt het gebruik van Cruise Missiles tot eind 1981. Vóór het Salt II verdrag is getekend, beslist de NAVO echter al over de deployment van Cruise Missiles in 1983!, zie (9) en (37). De mogelijkheden van militaire research mogen (?) we niet ongebruikt laten, is kennelijk de gedachte nog steeds. Bovendien bevordert zo'n houding geen wapenbeheersing.

VII.4 Geheimen
Militaire research is nog met veel grotere geheimhouding omgeven dan civiele research. Deze laatste kent bovendien de openbaarmaking via patenten.
Deze super geheimhouding staat de parlementen niet toe kennis te nemen van de nieuw gevonden vernietigingsmethoden in een zeer vroege fase. De militaire bestuurder van de research machine bepaald in eerste instantie wat er met de vindingen gebeurt. Want: hij betaalt en bepaalt.

VII.5 Block Building
Kosta Tsipis voerde het begrip „Block Building" met betrekking tot militaire research in (38). Hij omschrijft dit als volgt in het Bulletin of the Atomic Scientists:
„Quite often a major military system grows out of the maturing of several seemingly unrelated technologies — the building blocks — which, when pulled together, form a new an often unexpected system or make technically possible a system envisioned

years before. The surveillance satelite program described by York and Greb displays the same building block origin as the Polaris submarine, which was made possible by the confluence of two unrelated technologies: the portable nuclear reactor and the inertial guidance system.
Two other examples are the modern cruise missile, now being deployed by the United States, and the remotely piloted vehicle, now emerging as a practical military system. The former is a „cross-product" of microminiaturization of electronic components and the development of a small efficient turbofan jet."
Maar deze „Block Building" speelt niet alleen in de V.S. Juist tijdens het schrijven van dit artikel, maakte ik in één week tweemaal kennis met de praktijk van dit fenomeen. Zo nodigde de U.S. Air Force een in Nederland wonende Nederlandse wetenschapsman — geheel tot diens eigen verbazing — uit zijn geheel niet met militair werk te maken hebbende research in de V.S. te komen uitleggen. Gratis overtocht enzovoort. Het tweede voorbeeld betreft een uitnodiging van de U.S. Army Research Office. Men bood — ook weer geheel ongevraagd — twee interessante notities aan over een project over civiele (?) smeringsproblemen mogelijk uit te voeren bij de T.H.D. Of er interesse was? Er was onderzoekingsgeld beschikbaar enzovoort.

VII.6 Gaps verkleinen, het gevaar vergroten?
Door militair onderzoek gaan de gebruiksmogelijkheden van nucleaire en conventionele wapens elkaar overlappen. Oorspronkelijk (in 1945) was er tussen beiden een groot verschil. Beiden zijn echter „verbeterd".
Wat de conventionele wapens betreft, is de vernietigingskracht opgevoerd. Men ontdekte de mogelijkheden van fragmentatie-wapens, cluster bommen en F.A.E. warheads. Laten we de laatst genoemden kort aanstippen. F.A.E. staat voor Fuel Air Explosives. Door het snel verspreiden van bijvoorbeeld benzineachtige mengsels en die tot ontploffing te brengen, kan men enorme explosies veroorzaken. De verwachtingen hierover zijn, dat men zeer binnenkort middelgrote steden (bijvoorbeeld Eindhoven) met één zo'n F.A.E. warhead totaal van de aardbol kan wegvagen (41). Dit waren dan zeer kort de verbeteringen van de conventionele wapens.
We richten onze blik nu op de ontwikkelingen bij de nucleaire wapens. Sinds Hiroshima is de yield to weight ratio hiervan met een factor 700 verbeterd. Dat betekent dat nu een 200 kiloton wapen (yield) slechts nog 100 kilo weegt. De bom van Hiroshima had een yield van 12 kiloton en woog 4500 kilo. Een andere bekende verbetering is het kleine nucleaire wapen dat de heer van Agt zeer terecht een neutronengranaat noemt. Kleine nucleaire NAVO wapens zijn bedoeld om te worden ingezet tegen conventionele strijdkrachten in Europa.
Naast nucleaire en conventionele wapens van het beschreven type, is er ook nog een verdere ontwikkeling op het gebied van de gifgassen en de biologische wapens. De Russen zouden op dat gebied erg actief zijn. Dick van der Aart schrijft hierover in de N.R.C. (42) onder de kop *„Huidige gifgassen gevaarlijker dan nieuwe kernraket"*.

VII.7 Spin-off of verspilling?

Om de sociale *noden* te lenigen blijft er, door de grote militaire uitgaven, onvoldoende over, zeiden we al. Ook het beslag door de militaire research gelegd op het wetenschappelijk potentieel, laat geen ruimte en aandacht over voor dringend noodzakelijk, op het lenigen van sociale noden gericht *onderzoek*. Ruth Sivard licht dit nader toe (6).

Over de zogenaamde spin-off van militaire research ten bate van civiele toepassingen — vaak naar voren gebracht om het zojuist gestelde wat te verzachten — vermelden we nog het volgende:

Maximaal 10-15% van de militaire research werpt in de civiele sector vruchten af (35). Zeer recent merkte prof. H. B. G. Casimir in het discussiestuk bij het symposium van de Nederlandse Natuurkundige Vereniging hierover op: Als hoogste research leider van de N.V. Philips sprak ik . . . *"met de research leiders van vele grote industrieën zoals I.B.M. en A.T.T. en zij ontkenden categorisch dat militaire Research and Development kontrakten op belangrijke wijze hadden bijgedragen tot hun technisch potentieel"* (24). Verderop voegt Casimir toe: *"Het zou dan ook belachelijk zijn, bewapening te verdedigen door te wijzen op deze "spin-off"."*

Het leeuwendeel van de mogelijke wetenschappelijke effort op deze planteet wordt verspild aan, zoals Sivard dat zeer treffend noemt: *"The theatre of the Absurd"*.

VIII. Besluit

Militaire research en ontwikkeling blijkt de dynamiek van de bewapeningswedloop sterk te beïnvloeden. Als je bewapent, moet je dat goed doen, hoort men vaak. In deze tijd zal dat dan een inzet van onder andere de wetenschap hiervoor betekenen. De gevolgen daarvan hebben we beschreven.

Om in plaats van de huidige bewapeningsinspanningen je "een klein beetje" (bijvoorbeeld oude tanks en wat marechaussee aan de grens?) te bewapenen en je zo fatsoenlijk (?) te verdedigen, lijkt me vergeefse moeite.

Er zijn weinig andere alternatieven om ons tegen vijandige (?) volken te verdedigen dan die waarmee we ons thans tegen bijvoorbeeld de Duitsers, de Belgen en de Fransen beschermen. Alleen via diplomatieke kanalen loopt dat. Noch Rusland, noch Amerika beschermen ons tegen die nabuur-landen.

Over de militaire nucleaire strategieën concluderen we dat ze niet (langer) verstandelijk zijn te ondersteunen, dat ze niet nodig zijn, dat ze absoluut immoreel zijn, en als men ze toetst aan de grondbeginselen — zoals ik die als niet-jurist versta — van de Nederlandse staatsinrichting ze onwettig zijn. Bovenal zijn de gevolgen van die strategieën levensbedreigend voor iedere bewoner van deze planeet. Militaire research en ontwikkeling dient daarom geen goed doel.

Het is te hopen dat de publieke opinie in Oost en West zich tegen de bewapeningswedloop zal keren. Het lijkt me echter twijfelachtig, dat dat zal gebeuren.

Enkele suggesties om iets tegen de bewapeningswedloop te doen, wil ik hier in verband met de ruimte, niet herhalen. Gaarne verwijs ik naar een eerder genoemd discussiestuk (24).

E. A. MUIJDERMAN

Literatuurverwijzingen

1. George W. Rathjens: *"The Dynamics of the Arms Race"*, Scientific American, April 1969.
2. Lord Zuckerman: *"The deterrent illusion: A nuclear Fact World Leaders must accept"*, The Times (London), 21 januari 1980. Gereproduceerd in Pughwash Newsletter January 1980, Vol. 17, No. 3. Een Nederlandse vertaling in Vredesopbouw, febr. 1980.
   Lord Zuckerman was de belangrijkste wetenschappelijke adviseur van de Britse regering van 1964 tot 1971.
3. Richard Falk: *"This Endangered Planet"*, Random House, New York, 1973 (aanwezig in de bibliotheek T. H. Delft).
4. Bernard T. Feld and Kosta Tsipis: *"Land-based Intercontinental Ballistic Missiles"*, Scientific American, November 1979, blz. 45-55.
5. W. H. Weenink: *"Vorig jaar stierven 50 miljoen mensen de hongerdood"*, N.R.C. 20 febr. 1980.
6. Ruth Leger Sivard: *"World Military and Social Expenditures, 1979"*. Dit rapport is door overmaking van vijf dollar (verzending inbegrepen) te verkrijgen bij; "World Priorities Inc.", Box 1003, Leesburg, Virginia 22075 USA. De schrijver acht dit het beste rapport – qua kwaliteit, bondigheid, gegevens, overzichtelijkheid, uitvoering – over de kwalijke gevolgen in toekomst èn verleden van de bewapeningswedloop.
7. Seymour Melman: *"Inflation and Unemployment as Products of War Economy"*, Bulletin of Peace Proposals, Vol. 9, No. 4, 1979.
8. Achtergrond Extra: *"Ontwapening en werkgelegenheid"*, Uitgave van Sjaloom Odijk, jaargang 5, Nr. 20, 18 mei 1979.
9. Les Aspin: *"The Verification of the Salt II Agreement"*, Scientific American, Febr. 1979, blz. 30.
10. Herbert Scoville, Jr.: *"The Salt Negotiations"*, Scientific American, Aug. 1977, blz. 30.
11. L. Wecke en J. de la Haye: *"Vijandbeelden"*, Intermediair, 8 juni 1979, blz. 23.
12. *"Kernbewapening"*, handreiking van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk voor een nieuw gesprek over het vraagstuk van de kernwapens, Boekencentrum, Den Haag, blz. 97.
13. R. Jungk: *"Brighter than a thousand Suns"*, Harmondsworth 1964.
14. René Albrecht Carrié: *"From Berlin to Moscow"*, Journal of International Affairs, Vol. 31, No. 1, 1977.
15. Lloyd L. Dumas: *"National insecurity in the nuclear age"*, Bulletin of the Atomic Scientists, May 1976, blz. 24-35.
16. B. V. A. Röling, in de serie *"Het zal allemaal heel onverwacht gebeuren"* in N.R.C. op de zaterdagen: 2-2, 9-2, 16-2, 23-2, 1-3, 8-3 en 15-3 1980.
17. Key Dismukes: *"What should society expect from scientist?"*, Bulletin of the Atomic Scientists, Nov. 1979, blz. 19-21.
18. *"Overleg over aankoop van III F-16 jagers"*, N.R.C., 27-3-1980.
19. *"V.S. willen industrie voorbereiden op oorlog"*, N.R.C., 3-3-1980.
20. Anthony Sampson: *"De Wapenindustrie"*, Elsevier.
21. *"Nederland in de Wapenhandel"*, Cahier voor vredesvraagstukken No. 20; te verkrijgen bij I.K.V., Parkweg 20a, 2585 JK Voorburg (70 blz.).
22. Thomas C. Schelling: *"Macht, Politiek en Bewapening"*, Samson, 1972, 302 blz.
23. Philip Morrison and Paul F. Walker: *"A New Strategy for Military Spending"*, Scientific American, Oct. 1978, Vol. 239, No. 4, blz. 36-49.
24. E. A. Muijderman: *"Ethiek en het bewapeningsprobleem"*, Hoofdstuk 4 uit Discussiestuk t.b.v. het "Symposium over de rol van fysici in de Bewapeningsproblematiek", Nederlandse Natuurkundige Vereniging; Dit discussiestuk is te verkrijgen bij: Bureau N.N.V Utrecht door storting van f 5,– op postgiro 263079 met vermelding van "fysici en bewapening".
25. P. Boskma: *"Tactische Kernwapens in Europa"*, Transaktie jaargang 1, No. 10, dec. 1972 en Transaktie jaargang 2, No. 1, jan. 1973.
26. Thinking ahead with . . . Harold Brown, *"A weapons plateau?"*, Science and Technology, Sept. 1963, blz. 49-52. We treffen in dit stuk de huidige minister van defensie van de V.S. aan in zijn jonge jaren. Hij maakte toen als fysicus een zeer snelle carrière door in het hart van het Amerikaanse Military Research Establishment. Hij werkte in 1952 aan nucleaire explosieven in het Livermore Laboratory.
27. Kosta Tsipis: *"The Accuracy of Strategic Missiles"*, Scientific American, July 1975, blz. 14-23.
28 Marek Thee: *"The arms race, Armaments Dynamics, Military Research and Development and disarmament"*, Bulletin of Peace Propocals, Vol. 9, No. 2, 1978. (Marek Thee haalt in dit artikel de woorden van Z. Brezinski aan).
29. Earl Mountbatten of Burma, in *"Perspective"*, Bulletin of the Atomic Scientists, Oct. 1979, blz. 1.
30. J. D. Blaauw: *"Waarom de taktische kernwapens gemoderniseerd moeten worden"*, Transaktie jaargang 8, No. 4, dec. 1979.
31. *"The first Nuclear War Conference"*, Bulletin of the Atomic Scientists, de nummers: April 1979, May 1979, Sept. 1979. Ook is over de gevolgen van de *beperkte* kernoorlog verschenen: *"The effects of Nuclear War"*, Allenheld Osmun & Co. 19 Brunswich-Rd Montclair NS 07042.
   Men ziet verder ook: *"The prompt and delayed effects of Nuclear War"*, Scientific American, July 1979.

32. Frank Barnaby: *"Lecture at European Physical Society, York, England, 1978".*
33. *"Kanonnen èn boter"* in N.R.C., 31-1-1980, en *"Militair"* in N.R.C. 6-2-1980.
34. Hannes Alfvén: *"Science, progress and destruction"*, Bulletin of the Atomic Scientists, March 1979, blz. 68-71.
35. Väyrijnen, Raimo: *"Military R & D as an aspect of the arms race"*, Current Research on Peace and Violence, 1978, Vol. 1, blz. 177-190.
36. Jansje Kouwenhoven: *"Gekkenhuis"*, in Hervormd Nederland van 25-8-1979.
37. P. Boskma. *"Wapenbeheersing en ontwapeningsaspecten van een euro-strategische raketmacht te land"*, Transaktie jaargang 8, No. 4, dec. 1979.
38. Kosta Tsipis: *"The Building Blocks of weapons development"*, Bulletin of the Atomic Scientists, April 1977, blz. 41.
39. *"Soldaten en Kernwapens"*, IKV berichten 1979/1980, No. 1, dec. 1979.
40. *"NAVO Europa besteedt 40% meer aan defensie".*
41. P. Boskma: *"Recente ontwikkelingen op wapengebied"*, Intermediair, 15e jaargang 1979, april.
42. Dick van der Aart: *"Huidige gifgassen gevaarlijker dan nieuwe kernraket"*, N.R.C., 27 Nov. 1979.
43. Robert Kennedy: *"New weapons technologies: Implications for defense policy"*, Parameters, Journal of the U.S. Army War College, 12 Sept. 1979.

KANTTEKENING

Dit stukje is niet meer dan een kanttekening bij het artikel van drs. G. J. Aupers in het maart-nummer van Rekenschap. Met name omdat ik het met de strekking van zijn artikel eens ben en slechts over een paar zinnen in zijn artikel gevallen ben. Het gaat om een paar zinnen op bladzijde 22, waarin de schrijver betoogt dat juist humanisten zich dienen te verzetten tegen afschrikking door middel van kernbewapening als manier om de vrede te garanderen.

> *"De betekenis van het woord afschrikken is angst aanjagen. Functie van wapens is dus het induceren, onderhouden, of vergroten van angst bij een potentiële vijand. Naar mijn mening, en ik weet mij hierin gesteund door bijvoorbeeld Russell, is angst een van de drijfveren van de religie. De religie weet de angst van veel mensen te kanaliseren. Het is dan ook onbegrijpelijk dat humanisten een dergelijke methode willen gebruiken of zelfs maar tolereren".*

Hierbij een kort kommentaar.

Laat angst één (hoe belangrijk?) van de drijfveren van de religie zijn, wat dan nog? Om te beginnen bestaan er ook religieus-humanisten. Verder is angst iets algemeen menselijks, iets dat humanisten ook niet vreemd is. Ook humanisten hebben hun manier om angst te erkennen en ermee te leren leven. Als dat niet zo was, zou er ook een kern van waarheid zitten in de bekende waarschuwing: Wacht maar tot je het écht moeilijk krijgt, dán ga je wel in God geloven! Nee, voorlopig houd ik het erop dat zowel mensen met een religieus besef als anderen angst kennen, en dat de levensovertuiging van beide kategorieën mensen een manier verschaft om angst de baas te worden. Ik denk dat als men het verschil tussen christenen (want daar doelt Aupers waarschijnlijk met name op) en humanisten in verschillende drijfveren zoekt, dat angst in zijn algemeenheid dan te vaag is. Angst voor wat? Natuurlijk is het aanjagen van angst, en dus het dreigen met kernwapens, in eerste instantie en in beginsel af te keuren. Maar dat heeft voor mij niets te maken met angst als een van de grondslagen van de religie. Verder denk ik dat in de situatie van 1980 een vredesstrategie gebaseerd op het dreigen met kernwapens ook in de laatste instantie en in de praktijk verworpen moet worden. Daarvoor zijn vele redenen. De meeste van die redenen kunnen even goed onderschreven worden door leden van het IKV als door leden van het HV. Ik denk dan met name aan redenen die te maken hebben met de voortgaande verspreiding van kernwapens en met recente technologische ontwikkeling die het gebruik van kernwapens, als vechtwapens of om de ander vóór te zijn, steeds waarschijnlijker maken.

PETER DERKX

Leerlinggericht onderwijs

een beschrijving en stellingen met kritiek

In de tweede helft van de jaren zestig zien we in het lager onderwijs een hernieuwde belangstelling voor de denkbeelden van een aantal pedagogische pioniers uit het begin van deze eeuw (Montessori, Dewey, Decroly en Petersen). Zo bestond er in Nederland, voorzover bekend, in 1964 nog geen enkele Jena-planschool, terwijl er volgens de *'Stichting Jena-plan'* in 1970 al 94 scholen zijn die werken volgens het Jenaplan idee van Petersen. De onderwijsvisies van de genoemde pioniers verschillen op een aantal belangrijke punten. Gemeenschappelijk is echter dat zij allen het onderwijs meer dan voorheen wilden afstemmen op de ervaringswereld en behoeften van de leerling.[1])

Ook in het hoger onderwijs zien we in de jaren zestig een stroming die het onderwijs meer wil afstemmen op de behoeften van de leerling/student. Deze leerling/studentgerichte visie op onderwijs sluit aan bij ideeën uit de *'humanistic psychology'*. Deze richting in de psychologie ontstond in de jaren vijftig en werd door één van haar grondleggers (A. Maslow) *"de derde weg in de psychologie"* genoemd. De reden voor deze naamgeving was dat de humanistische psychologie[2] een alternatief probeerde te bieden voor twee in die tijd vooral in Amerika toonaangevende richtingen, te weten het behaviorisme en de psycho-analyse. Beide richtingen werden door de humanistische psychologen als eenzijdige benaderingen van het menselijk gedrag gezien. We zouden te ver afdwalen wanneer we hier uitgebreid ingaan op de door de humanistische psychologen aangevoerde bezwaren. Kort samengevat is hun belangrijkste kritiek dat behavioristen en psycho-analytici bij de verklaring van het menselijk gedrag een te sterke nadruk leggen op factoren waarover mensen zelf nauwelijks zeggenschap hebben. Volgens de Freudiaanse psycho-analytici zijn dit onder andere innerlijke driften en volgens behavioristen als Watson en Skinner zijn dit invloeden vanuit de omgeving (uiterlijke prikkels).

De humanistische psychologen stellen hier tegenover dat mensen vrij zijn in het nemen van initiatieven. Men ontkent niet dat het menselijk gedrag door factoren vanuit de omgeving kan worden beïnvloed. In tegenstelling tot de behavioristen wordt echter benadrukt dat het effect van deze beïnvloeding afhankelijk is van hoe de betreffende persoon zichzelf in de situatie ziet, c.q., afhankelijk is van zijn *'zelfconcept'*. In de humanistische visie wordt er verder vanuit gegaan dat mensen van nature de behoefte en het vermogen bezitten om hun capaciteiten te ontwikkelen of, in humanistische termen, om zichzelf te actualiseren, te verwerkelijken, en uit te groeien tot een echte, authentieke en volledig-functionerende persoon.[3] In tegenstelling tot met name de psycho-analytici bestuderen de humanistische psychologen niet alleen de innerlijke processen van de *'gestoorde'* mens, maar met name ook de innerlijke processen van de *'gezonde'* mens. Een gebied waaraan tot dan toe binnen de psychologie

nauwelijks aandacht is besteed. Pas aan het eind van de jaren vijftig verschijnen een aantal pubilicaties waarin geprobeerd wordt de ideale staat van menselijke ontwikkeling te beschrijven (Allport, 1961; Erikson, 1959; Jahoda, 1958; Piaget, 1962).[4] In dit verband komt men bij de humanistische psychologen beschrijvingen tegen van de *"zichzelf-actualiserende persoon"* (A. Maslow)[5] en de *"volledig-functionerende persoon"* (C. Rogers).[6]

In de jaren zestig ontstaat binnen de psychologie bovendien het besef dat de individuele hulpverlening met zijn één op één relatie (één therapeut - één cliënt) en langdurige behandelingsperiode weinig efficiënt is en een te beperkt kader vormt voor de oplossing van maatschappelijke problemen als agressie, racisme, vooroordeel, gebrek aan verantwoordelijkheid, identiteitsverlies, enzovoort. Weinig mensen worden bereikt en de behandeling vindt plaats nadat het probleem zich heeft voorgedaan. Er ontstaat dan ook behoefte aan methoden die de psycohologische groei van mensen kunnen bevorderen en aldus het ontstaan van geestelijke problemen kunnen tegengaan. Bovendien wordt gezocht naar een nieuw werkterrein waar de toepassing van deze methoden op grote schaal kan plaatsvinden. De hoop wordt gevestigd op het onderwijs.[7]

Het werk van Rogers vormt een typerend voorbeeld van deze ontwikkeling. Volgens hem zal een nieuwe vorm van onderwijs *"in de richting van meer vrijwording, meer mededeelzaamheid, met meer zelfstandige, zelfgeleide deelname van de zijde van zowel leerlingen als docenten"*[8] de mensen in staat moeten stellen het hoofd te bieden aan de huidige maatschappelijke problemen. Dit brengt hem ertoe de inzichten en ervaringen die hij heeft opgedaan met zijn *'cliënt-centered psychotherapy'* te vertalen in een hartstochtelijke pleidooi voor een meer studentgerichte versie van onderwijs (*'Leren in vrijheid'*).[9]

De door Rogers geformuleerde voorstellen waren vooral gericht op de sociale en gedragswetenschappen. Dit is een reden om zijn visie op onderwijs als *'studentgericht'* te betitelen.[10] Een nadeel van een dergelijke naamgeving is dat de indruk gewekt kan worden dat zijn ideeën alleen relevant zijn voor het hoger onderwijs. Rogers wijst er echter zelf al op dat zijn voorstellen ook bruikbaar zijn op andere terreinen en, met de nodige veranderingen, ook zijn toe te passen in het lager onderwijs.[11] Teneinde de onterechte indruk te vermijden dat zijn ideeën alleen relevant zouden zijn voor het hoger onderwijs, duid ik in dit artikel zijn visie op onderwijs aan met de term *'leerlinggericht'*.

In de praktijk hebben de ideeën van Rogers zowel weerklank gevonden in het hoger, als in het lager en voortgezet onderwijs. Een mogelijke reden voor deze bijval is dat aan het eind van de jaren zestig een duidelijke bezorgdheid ontstaat over het gebrek aan persoonlijkheidsvorming in het bestaande onderwijs.[12] Het leerlinggerichte onderwijs biedt zich, met haar nadruk op de persoonlijkheidsvorming, aan als een alternatief. Het door Rogers beschreven alternatief is overigens één van de vele initiatieven die aan het eind van de jaren zestig met name in Amerika naar voren komen en waarin geprobeerd wordt het leerlinggerichte onderwijs vorm te geven. Termen die men tegenkomt zijn: *'affective education, confluent education, mental health education, emotional education, values education, environmental*

studies, self-science, human development, en psychological education'. Als verzamelnaam voor deze bonte verzameling van nieuwe benaderingen wordt wel gebruik gemaakt van de term *'humanistic education'*. Gemeenschappelijk kenmerk van de genoemde onderwijsvormen is dat het ervaren en analyseren van gevoelens en emoties als een belangrijk onderdeel wordt gezien van het onderwijs, dat het onderwijs sterker dan voorheen wordt afgestemd op de behoeften en interessen van de leerlingen en dat leerlingen zelf verantwoordelijkheid dragen voor hun leerproces.[13] Op de volgende bladzijden zal ik een nadere beschrijving geven van het leerlinggerichte onderwijs. Het artikel wordt besloten met een aantal kritische kanttekeningen in de vorm van stellingen.

Doeleinden van het leerlinggerichte onderwijs

Door de snelle ontwikkeling in onze maatschappij zijn de kennis en vaardigheden, die nodig zijn voor een verantwoorde beroepsuitoefening, voortdurend aan verandering onderhevig. De in het onderwijs overgebrachte kennis veroudert snel. Dit maakt onder andere herscholing steeds vaker noodzakelijk. Voorstanders van leerlinggericht onderwijs benadrukken dan ook dat in het onderwijs niet langer volstaan kan worden met het overdragen van reeds bestaande kennis. Leerlingen moeten tevens voorbereid worden op het functioneren in een toekomstige (werk)-omgeving die voortdurend verandert en nieuwe eisen stelt. Doel van het onderwijs zal met name het bevorderen van het vermogen tot veranderen en leren moeten zijn. [14]

Niet alleen *"wat je leert"*, maar ook *"hoe je leert"* dient als een relevante, aanvaardbare en waardevolle bezigheid beschouwd te worden.[15]

Door het onderwijs meer op de behoeften en interessen van de leerlingen af te stemmen wil men hen tevens tot een zo groot mogelijke zelfverwerkelijking en persoonlijke groei brengen. Niet alleen de intellectuele ontwikkeling is van belang, ook de emotionele en sociale vorming worden als belangrijke onderwijsdoelen gezien. Gestreefd wordt naar volledige educatie.[16]

De kritiek op het bestaande onderwijs is dat er te weinig vrijheid is voor de leerlingen en dat het onderwijs te eenzijdig gericht is op kennisverwerving en het aanleren van intellectuele vaardigheden (de cognitieve component). Benadrukt wordt dat ook aandacht besteed moet worden aan de zogenoemde affectieve component. Deze heeft betrekking op gevoelens, emoties, houdingen en waarden, die met name bij de persoonlijkheidsvorming een belangrijke rol kunnen spelen. Onderwijs waarin geprobeerd wordt de affectieve en cognitieve component te integreren wordt confluent (*'samenvloeiend'*) onderwijs genoemd. Doelstelling van het confluente onderwijs is leerlingen te helpen zich te ontwikkelen tot geïntegreerde personen, dat wil zeggen personen waarbij gevoelens, gedachten en handelingen vaak met elkaar in overeenstemming (congruent) zijn. Congruentie wordt als een belangrijke voorwaarde gezien voor psychologische groei en ontwikkeling van talenten en capaciteiten. Congruentie is echter niet het enige. Leerlingen moeten ook gestimuleerd en in staat gesteld worden zich te ontwikkelen tot personen, — die zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag (*'responsible persons'*), — die in staat zijn de

gevoelens en gedachten van anderen op hun waarde te schatten (*'responsive individuals'*) — die anderen niet misbruiken voor het realiseren van eigen doeleinden (*'nonmanipulative persons'*) — die in staat zijn zich te richten op het *'hier en nu'* en — die een hoge graad van bewustheid bezitten.[17]
Als uiteindelijk doel van onderwijs komt men bij Rogers de volgende beschrijving tegen van wat hij noemt *'de volledig-functionerende persoon': "een persoon vrij functionerend in de hele volheid van zijn organisatische mogelijkheden; men kan zich erop verlaten dat hij realistisch, zichzelf ontdekkend, gesocialiseerd en aangepast zal zijn in zijn gedragingen; een creatief persoon, wiens specifieke gedragsvormen niet gemakkelijk te voorspellen zijn; een persoon die steeds in verandering is, steeds in ontwikkeling, steeds bezig zichzelf en het nieuwe in zichzelf te ontdekken in elk opeenvolgend tijdsmoment."*[18] Een beschrijving die overeenkomsten vertoont met de door Maslow gegeven beschrijving van de *'zichzelf-actualiserende persoon'*.[19]
Zowel Maslow als Rogers waren zich er overigens van bewust dat zij (nog) geen nauwkeurige en algemeen aanvaarde omschrijving konden geven van begrippen als *'self-actualization'* en *'volledig functioneren'*. Het heeft beiden er echter niet van weerhouden een begin te maken met de studie naar de kenmerken van *'self-actualizing people'*; zij het met de nodige verontschuldigingen voor de methodologische tekortkomingen van hun onderzoek.[20] Beiden benadrukken ook dat het bij de gegeven beschrijvingen gaat om een ideaal beeld dat nooit helemaal bereikt zal worden. Rogers voegt er aan toe dat het ideaal beeld van de *'volledig-functionerende persoon'* in opvoeding en onderwijs echter wel steeds moet worden nagestreefd.

Onderwijsmethoden
In de leerlinggerichte visie dient er een leeromgeving gecreëerd te worden waarin met name ruimte is voor zelfstandig en creatief leren; ook wel betekenisvol of ervarend leren genoemd. Andere gebruikte termen zijn: leren door de totale persoon, echt, zelfverantwoordelijk, zelfgeleid, spontaan, zelfbetrokken, direct, natuurlijk, ontdekkend of zelfgericht leren. Enkele kenmerken van deze vorm van leren zijn: — het leren is duidelijk gericht op een te bereiken doel (gemotiveerd leren), — er is sprake van persoonlijke betrokkenheid, — het leren gebeurt op eigen initiatief, — de leerstof sluit aan bij reeds opgedane ervaringen, — het leren is doordringend, dat wil zeggen, gericht op gedrags- en/of persoonlijkheidsveranderingen en — degene die leert bepaalt zelf wat hij aan het geleerde heeft gehad (zelf-evaluatie).[21]
Voor het bereiken van een dergelijke leeromgeving moeten de onderwijsdoelen sterker dan tot nu toe worden afgestemd op de behoeften, interessen en capaciteiten van de leerlingen. De leerstof ligt niet van te voren vast en moet *'hier en nu'* van betekenis zijn voor de leerling, zowel in emotioneel als intellectueel opzicht. De opleiding bestaat niet uit een aaneenschakeling van voorgestructureerde programma's die alle leerlingen moeten doorlopen. Zij zijn zelf verantwoordelijk voor hun leerproces en krijgen een zo groot mogelijke vrijheid bij het opstellen en uitvoeren van hun studieprogramma. Ze worden gestimuleerd tot het op eigen initiatief verzamelen van kennis, die zij als belangrijk zien voor het realiseren van de eigen

doelstellingen.[22] Bij de verwerking van die kennis is het met name belangrijk dat men leert zelf verbanden te ontdekken tussen elementen van kennis die tot dan toe nog niet met elkaar in verband zijn gebracht (het creatieve element in het onderwijs). Een strikte scheiding tussen onderwijs en onderzoek is uit den boze.[23] Louter overdracht van kennis wordt, zoals in de vorige paragraaf al aangegeven, als onvoldoende gezien.

Bij de keuze voor geschikte onderwijsmethoden zijn er talloze mogelijkheden. Rogers noemt onder andere de volgende methoden die met succes gebruikt zijn voor het scheppen van voorwaarden voor spontaan, zelfgeleid leren: — Het uitgaan van problemen die de betrokken personen zelf als een probleem ervaren; — De instelling van begeleidingscommissies; — Het gebruik van studiecontracten als overgang naar volledige vrijheid van leren; — Deelname aan onderzoeksprojecten waardoor leerlingen zelfstandig tot ontdekkingen kunnen komen; — De *'ontmoetingsgroep'* of *'sensitivity-training'*, een intensieve groepservaring waarbij de groepsleden zo open en eerlijk mogelijk op elkaar reageren; — Simulatie waarbij de leerlingen de verantwoordelijkheid dragen voor de gang van zaken, waardoor het zelfstandig leren bevorderd kan worden; — Zelfbeoordeling zodat spontaan leren ook zelfverantwoordelijk leren wordt; — En bijvoorbeeld ook geprogrammeerde instructie waarvan studenten gebruik kunnen maken om bestaande hiaten in kennis op een efficiënte en snelle wijze op te vullen. Rogers merkt tot slot op dat genoemde methoden een onvolledige lijst vormen. Hij verwacht dat er talloze andere, aan de eigen persoonlijkheid en onderwijsstijl aangepaste, procedures mogelijk zijn.[24]

In het ideale geval moeten leerlingen naar eigen behoefte kunnen wisselen van situaties, waarin zij de vrijheid hebben op eigen initiatief kennis te verzamelen, naar situaties waarin zij geleid en geïnstrueerd worden.[25] Wel is het zo dat een eenzijdig gebruik van methoden waarbij sprake is van éénrichtingsverkeer en waarbij de student voornamelijk *'consumeert'* en een passieve rol heeft (bijvoorbeeld hoorcolleges) als ontoereikend wordt gezien. De voorkeur gaat uit naar methoden waarbij de student leert door te doen. Door de student gemaakte fouten zijn niet afkeuringswaardig, maar juist leerzaam (ontdekkend en ervarend leren).[26]

De in het bestaande onderwijs vaak gehanteerde scheiding tussen *'voelen'* en *'denken'* wordt als onterecht gezien. Emotionele en intellectuele factoren moeten geïntegreerd worden door leerervaringen zowel een affectieve als een cognitieve lading te geven (confluent onderwijs). De leerstof moet gebracht worden op een wijze die de student persoonlijk aanspreekt. Aandacht voor gevoelens, emoties, houdingen en waarden wordt gezien als een voorwaarde voor psychologische groei.[27]

Een basisregel voor confluent onderwijs is dat een persoon niet gedwongen mag worden iets te doen dat hij of zij niet wil doen. De aangevoerde redenen zijn van ethische, politieke, psychologische en pedagogische aard. Ethisch: *"als we echt respect hebben voor het individu, dan volgt daaruit dat we hem zelf laten beslissen wat hij wel of niet wil doen"*. Politiek: *"Iedere keer dat we iemand* (volwassene of kind) *de gelegenheid ontnemen om een beslissing te nemen die hij zelf zou kunnen nemen, ontkennen we het democratische proces"*. Psychologisch: *"Als we leren verantwoordelijkheid te nemen, worden we ons ervan bewust dat we dat kunnen"*. Pedagogisch:

"Ieder individu weet hoeveel hij op een bepaald moment aan kan, en de verstandige docent of groepsleider laat zich daardoor leiden".[28]

Evaluatieprocedures

Ook bij de bepaling van de maatstaven waaraan leerlingen moeten voldoen wordt rekening gehouden met de capaciteiten en interessen van de persoon in kwestie. De beoordelingscriteria zijn niet voor iedere leerling hetzelfde, maar afhankelijk van de gekozen studieactiviteiten. Elke leerling bouwt tijdens de studie een dossier op met studieresultaten. Dit dossier vormt aan het eind van de studie de basis voor het opstellen van een individueel getuigschrift.[29]

In het leerlinggerichte onderwijs ligt het accent op zelf-beoordeling.[30] De in het huidige onderwijs bestaande situatie waarin de leerling *"keer op keer bedreigd wordt door een catastrofale misser (examens, tentamens, studie-toetsen)"* werkt volgens de voorstanders van het leerlinggerichte onderwijs remmend op het leren.[31] Bovendien twijfelt men aan het voorspellend vermogen van studietoetsen voor bijvoorbeeld de kwaliteit van de toekomstige beroepsuitoefening. Alschuler formuleert dit en een mogelijke reden voor het gebrek aan voorspellend vermogen als volgt: *"Interestingly, respondent measures of learning do not predict long-term operant behavior very well; perhaps because when school is over no one follows a person around defining the problems, presenting test questions, and evaluating the response."*[32]

Het beoordelen van leerlingen wordt zoveel mogelijk beperkt, maar niet uitgesloten. Uit het oogpunt van bescherming van de belangen van de gemeenschap kan het noodzakelijk zijn dat getoetst wordt in hoeverre een leerling de kennis bezit een bepaald beroep op verantwoorde wijze uit te oefenen. In dat geval wordt gewezen op de mogelijkheid beoordelaars van buiten het betreffende instituut in te schakelen. Dit heeft het voordeel dat de docent-begeleider niet tegelijkertijd de twee moeilijk met elkaar te verenigingen taken van begeleiding en beoordeling op zich hoeft te nemen.[33]

De relatie 'docent' - student

In de leerlinggerichte visie dienen de leerlingen en docenten in onderling overleg de te volgen weg in de studie te bepalen.[34] De docent of docente schrijft niet voor wat er gelezen en gedaan moet worden, beoordeelt niet en neemt geen door de studieleiding voorgeschreven examens af, tenzij de leerlingen hem of haar vragen iets dergelijks te doen. De *'docenten'* hebben een adviserende en begeleidende taak. De *'leerkracht'* wordt vooral gezien als een *"gangmaker van het leren"* en als *"leerbegeleider".*[35]

Belangrijk is dat de begeleider over een aantal therapeutische kwaliteiten beschikt. Hij of zij moet zichzelf zijn, vertrouwen hebben in zichzelf en anderen, echt en oprecht zijn, anderen accepteren en waarderen zoals ze zijn, eigen beperkingen kennen, bereid zijn zich in te leven in de gedachten en gevoelens van anderen, een onderscheid kunnen maken tussen wat hij of zij wil en wat leerlingen willen, en in staat zijn vast te stellen wat er *'hier en nu'* gebeurt en hoe leerlingen en hij of

zij zich daarbij voelen. Tijdens de bijeenkomsten dient de begeleider open te staan voor vragen, in te gaan op onverwachte gebeurtenissen zowel in emotioneel als intellectueel opzicht, te helpen bij de verduidelijking van zowel de individuele doelstellingen als de meer algemene doelstellingen van de groep en, zeker na verloop van tijd, ook zelf deel te nemen aan het leerproces.
Een dergelijke houding van de begeleider en een persoonlijke relatie tussen begeleider en leerlingen, die gebaseerd is op samenwerking, onderlinge waardering, acceptatie en vertrouwen, worden gezien als belangrijke, zo niet de belangrijkste, voorwaarden voor het welslagen van leerlinggericht onderwijs.
Met het voorgaande heb ik een indruk willen geven van het leerlinggerichte onderwijs.[36] Tot slot zal ik in de vorm van stellingen een aantal kritische kanttekeningen plaatsen bij het streven naar een meer leerlinggerichte versie van onderwijs.[37]

Kritiek: stellingen

I. De omschrijving van begrippen als zelfverwerkelijking of bijvoorbeeld *'de volledig-functionerende persoon'* laat te wensen over. Presenteert men dergelijke begrippen als doel van onderwijs, zoals bijvoorbeeld Rogers doet met het begrip *'de volledig-functionerende persoon'*, dan is moeilijk aan te geven in hoeverre dergelijke onderwijsdoelstellingen in de praktijk gerealiseerd (kunnen) worden, c.q. haalbaar zijn. Bovendien ontbreekt het, ook wanneer dergelijke onderwijsdoelen wel nauwkeurig zouden zijn te omschrijven, vooralsnog aan empirisch getoetste en algemeen toepasbare theorieën over de voorwaarden waaronder mensen hun potentiële capaciteiten kunnen of, sterker nog, zullen ontwikkelen. Zeker wanneer men, zoals in de leerlinggerichte visie niet alleen mikt, op het creëren van voorwaarden voor de ontwikkeling van intellectuele vaardigheden — een onderwerp waar relatief veel onderzoek naar is gedaan maar waarover de meningen nog steeds uiteenlopen — maar ook voorwaarden wil creëren voor de ontwikkeling van emotionele en sociale vaardigheden — een onderwerp waarover men op dit moment nog veel moeilijker empirisch onderbouwde uitspraken kan doen.[38]
Kijken we bijvoorbeeld naar de voorwaarde die in de leerlinggerichte visie aan de houding van een begeleider of begeleidster worden gesteld, zoals het vermogen van empathie, congruentie, openheid, flexibel gedrag, dan geldt dat de invulling van dergelijke begrippen sterk persoonsgebonden is en dat dergelijke begrippen, evenals begrippen als zelfverwerkelijking en de volledig-funcionerende persoon, vooralsnog moeilijk precies te omschrijven zijn.[39]

II. Omdat in de leerlinggerichte visie het leren en de begeleiding ervan een sterk persoonlijke aangelegenheid is en ook moet zijn,[40] zal men in die visie geen algemeen geldende en uitgewerkte richtlijnen aantreffen voor de inrichting van het onderwijs.[41]
Men kan het ontbreken van een uitgewerkt onderwijsplan zien als een onvermijdelijk en positief te waarderen consequentie van leerlinggericht onderwijs.[42] Een dergelijk standpunt neemt echter niet weg dat het voor degenen die hun onderwijs vanuit die visie willen inrichten erg moeilijk is een antwoord te vinden op de

vraag hoe ze dat dan moeten doen. Er is gebrek aan informatie, omdat het vanuit de leerlinggerichte visie blijkbaar moeilijk en/of ongewenst is ervaringen, die zijn opgedaan in bepaalde onderwijssituaties, te generaliseren naar andere onderwijssituaties.
Pogingen om het onderwijs te veranderen in de richting van een vrijer leerklimaat zijn door het ontbreken van duidelijke richtlijnen dan ook vaak tijdrovend en worden bovendien, zoals Rogers zelf aangeeft, onvermijdelijk gekenmerkt door beroering en periodes van verwarring en desorganisatie.[43]

III. Het ontbreken van een uitgewerkt onderwijsplan betekent niet dat er vanuit de leerlinggerichte visie helemaal geen aanwijzingen worden gegeven voor de te volgen werkwijze. Vaak wordt een voorkeur uitgesproken voor een onderwijsmethode die veelal als tegenhanger van instructie wordt gepresenteerd en die bekend staat onder de noemer *'learning by discovery'*, ook wel ervarend, ontdekkend, spontaan, natuurlijk, betekenisvol, zelfverantwoordelijk of zelfgeleid leren genoemd.
Een eerste kanttekening is dat het onjuist is instructie en *'learning by discovery'* tegenover elkaar te stellen alsof het gaat om twee elkaar uitsluitende onderwijsmethoden. Het is niet de vraag of men moet kiezen voor instructie of voor *'learning by discovery'*, maar de vraag in hoeverre men een structurerende en sturende rol wil toekennen aan de docent of docente. *'Learning by discovery'* staat ook niet voor één methode van onderwijs, maar is een verzamelnaam voor meerdere methoden.[44]
Instructie en *'learning by discovery'* (en met name de zogenoemde *'problem-solving variant'*) dienen dan ook gezien te worden als elkaar aanvullende mogelijkheden in het onderwijs.
Verder dient men voorzichtig om te springen met ver doorgevoerde vormen van zelfontdekkend leren. Doet men dit niet en kiest men zonder meer en alleen voor de ver doorgevoerde vormen van zelfontdekkend leren — en men krijgt soms de indruk dat voorstanders van leerlinggericht onderwijs zich zo opstellen — dan is die keuze niet gebaseerd op een uit onderzoeksresultaten gebleken superioriteit van die methoden[45] en is het gevaar van een chaotische en tijdverslindende vorm van onderwijs niet denkbeeldig.

IV. Voor een opleiding worden vaak minimumeisen opgesteld waaraan alle leerlingen uit die opleiding moeten voldoen. Deze minimumeisen worden bijvoorbeeld ontleend aan een toekomstige beroepsuitoefening of, in het geval van universitair onderwijs, bijvoorbeeld aan een (zelfstandige) beoefening van de wetenschap. Vanuit de leerlinggerichte visie gezien is het opstellen van dergelijke minimumeisen waaraan alle leerlingen moeten voldoen, strikt genomen, strijdig met de nagestreefde vrijheid van leren. Wil men de leerlinggerichte principes in de toekomst echter op grotere schaal toepassen dan zal men water in de wijn moeten doen, c.q., de keuzevrijheid van leerlingen moeten beperken en eisen moeten stellen aan de soort kennis en vaardigheden die iedere leerling zich aan het eind van zijn studie in ieder geval eigen moet hebben gemaakt. Doet men dit niet en houdt men onverkort vast aan de vrijheid voor leerlingen om inhoud en vorm van hun opleiding zelf

te bepalen dan lijkt een toepassing van de leerlinggerichte principes voorlopig alleen haalbaar voor bepaalde onderdelen van een opleiding.

V. Er is een tegenstelling tussen personen die studievrijheid hoog in het onderwijsvaandel hebben geschreven (de leerlinggerichte visie) en personen waarvoor verandering van de maatschappij op de eerste plaats komt (de maatschappijkritische visie).[46] In de praktijk van het onderwijs kunnen deze twee oriëntaties leiden tot twee radicaal tegengestelde uitkomsten, respectievelijk te benoemen als liberaal individualisme en radencommunisme.[47]
Met name wanneer het streven naar leerlinggericht onderwijs inhoudt dat leerlingen zonder meer de mogelijkheid wordt gegeven hun studie naar eigen inzicht en behoefte in te richten zullen maatschappijkritici bezwaar aantekenen. Niet omdat een dergelijke studievrijheid op zich verwerpelijk is, maar omdat in de maatschappijkritische visie men in het onderwijs in de eerste plaats gericht moet zijn op het leveren van een bijdrage aan de opheffing van maatschappelijke ongelijkheid.[48]
Maatschappelijk relevant onderwijs wordt niet bereikt door het zonder meer scheppen van een onderwijssituatie waarin leerlingen vrij en blij datgene kunnen kiezen wat ze zelf willen. Dit resulteert niet in maatschappelijk relevant, maar in vrijblijvend onderwijs. Volgens de maatschappijkritici zal men in het onderwijs eerst zijn energie moeten richten op het bereiken van een samenleving met minder grote verschillen tussen mensen in opleiding, macht, inkomen en dergelijke voordat het creëren van een zo vrij mogelijk leerklimaat een toe te juichen onderneming wordt. Zolang een dergelijke samenleving niet in zicht is zullen voor de maatschappijkritici de individuele behoeften en interessen van leerlingen niet de enige of voornaamste criteria zijn voor de invulling van een studieprogramma.

VI. Een laatste punt, waar ik op wil wijzen, is dat de presentatie van verschillende en tegenover elkaar te plaatsen onderwijsvisies, zoals vaak in de onderwijskundige literatuur en ook bij stelling V gebeurt, de indruk kan wekken dat men ofwel voor de ene ofwel voor de andere onderwijsvisie moet kiezen. In de praktijk van het onderwijs gaat het echter veelal om verschillen in nadruk op de functies die aan het onderwijs kunnen worden toegekend. Bovendien is te verwachten dat een in te nemen standpunt varieert met de opleiding of studie waar men het over heeft. Zo ligt bijvoorbeeld bij het universitaire onderwijs een toepassing van studentgerichte principes wellicht meer voor de hand bij de sociale wetenschappen dan bij een opleiding als bijvoorbeeld tandheelkunde.
Tot slot de opmerking dat de waarde van de leerlinggerichte visie mijns inziens op dit moment vooral ligt in de corrigerende functie die zij kan hebben voor vormen van onderwijs waarin een sterke nadruk ligt op instructie en waarin voorbij wordt gegaan aan de verwachtingen en interessen van de leerlingen.[49]

FRITS KOOPMANS

Noten

1. Zie Matthijssen, M. A. J. M., *"Klasse-onderwijs, sociologie van het onderwijs"*, Sociologische monografieën, Van Loghem Slaterus, Deventer, 1971. Hoofdstuk VIII, 3.1 t/m 3.3.
   Dit artikel vormt een onderdeel van een groter project dat ik uitvoer met medewerking van de afdeling Onderzoek en Ontwikkeling van Onderwijs, Rijksuniversiteit te Utrecht, en met name met medewerking van Sem Everwijn. Aan zijn hulp en adviezen heb ik bij het schrijven van deze tekst veel gehad. Verder dank aan Jan Holvast en Derek Phillips.
2. De term *'humanistic psychology'* wordt vaak vernederlandst tot humanistische psychologie. De term *'humanistisch'* moet dan echter niet opgevat worden in de nederlandse betekenis van het woord.
   Zo hebben degenen die zich als humanistisch psycholoog aandienen en degenen die bijvoorbeeld lid zijn van het Humanistisch Verbond levensbeschouwelijk bezien veel gemeen (voormannen van de humanistische psychologie als Fromm en Maslow waren lid van de humanistische beweging), maar er zijn ook verschillen. Zie van Praag, J. P., *"Humanistische psychologie en humanistische geestelijke verzorging"* (I) en (II). Inleidingen gehouden te Amersfoort op 2 okt. en 22 nov. 1973, voor de groep geestelijke raadsleden bij justitie; in *"Dokumentatiecahier 'Humanistische Psychologie'"*, samengesteld door Albert Nieuwland, 16 okt., 1974.
3. Zie bijvoorbeeld van der Heide, H., *"Naar een persoonlijke onderwijsstijl, terreinverkenning"*, De Stichting Onderwijskundige Brochuren Reeks, Zwijsen B.V., Tilburg, 1975, hoofdstuk III, 1.1.
4. Zie Alschuler, A. S., *"Developing achievement motivation in adolescents, education for human growth"*, Educational Technology publications, Englewoord Cliffs, New Jersey, p. 9.
5. Maslow, A. H., *"Motivation and personality"*, Harper & Row, New York, 1954, hoofdstuk 12.
6. Rogers, C., *"Leren in vrijheid"*, de Toorts, Haarlem, 1973, hoofdstuk IV. 14. Men kan erover twisten of Rogers gezien moet worden als een vertegenwoordiger van de humanistische psychologie. Snelbecker ziet Rogers wel als humanistisch psycholoog (Snelbecker, G. E., *"Learning Theory, Instructional Theory and Psychoeducational Design"*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1974, p. 497). En van der Heide betitelt de onderwijsvisie van Rogers als een humanistische visie op onderwijs (van der Heide (1975), op. cit., p. 76).
7. Zie Alschuler, op. cit., p. 10.
8. Rogers (1973), op. cit., p. 289; zie ook het Voorwoord.
9. Rogers (1973), op. cit.
10. Zie bijvoorbeeld van der Heide (1975), op. cit., p. 77.
11. Zie Rogers (1973), op. cit., p. 165. De voorbeelden waarmee Rogers zijn boek *'Leren in vrijheid'* begint, zijn ook niet alleen ontleend aan het hogere onderwijs. Zo is er ook een voorbeeld opgenomen van de manier waarop een onderwijzeres uit de zesde klas van een lagere school haar onderwijs vorm geeft.
12. Zo wordt in een in 1967 gehouden onderzoek onder 40.000 *'high school students'* geconcludeerd *"that schools fail to help students develop a sense of personal responsibility for their own educational, personal and social development and that schools must prepare students more fully for citizenship and mature adulthood."* Alschuler, op. cit., p. 11.
13. Zie Simpson, E. L., *"Humanistic Education, an interpretation"*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts, 1967, p. 2.
14. Zie Rogers (1973), op. cit., p. 92 en p. 143; stelling 10.
15. Zie Rowson, R., *"Leren om het leren"*, in: Buckman, P., *"Het onderwijs is ook niet alles"*, serie anatomie van de toekomst. Het Wereldvenster, Baarn, 1973, p. 151. Macdonald-Ross wijst er tevens op dat leerlingen zich, mede in het licht van een te verwachten herscholing, met name meta-vaardigheden eigen moeten maken. Dit zijn vaardigheden met een groot toepassingsgebied waarvan de beheersing een voorwaarde vormt voor het leren van veel van de meer specifieke vaardigheden. Bij meta-vaardigheden kan men denken aan lezen, praten en schrijven, maar bijvoorbeeld ook aan vaardigheden waaraan in het bestaande onderwijs vaak te weinig aandacht wordt geschonken, zoals de te volgen strategie bij het oplossen van problemen (probleem-oplossend vermogen) en het vermogen tot samenwerken.Zie Macdonald-Ross, M., *"Het aanleren en testen van vaardigheden"*, in: Buckman (1973), op. cit., p. 88 t/m 91.
16. Zie voor een korte beschrijving van de leerling/studentgerichte visie Eisner, E. W. and Valance, E., *"Conflicting conceptions of curriculum"*, McCutcham Publishing Corporation, 1974, p. 9 en 10. En Saylor, J. G. & Alexander, W. M., *"Planning curriculum for schools"*, Holt Rinehart and Winston Inc., New York, 1974, p. 230-241.
17. Zie Brown, G. I., Phillips, M., and Shapiro, S. B., *"Getting it all together: confluent education"*. PhiDelta Kappa Educational Foundation, Bloomington, Indiana, 1976, p. 9 t/m 13 en p. 30 en 31; en Phillips, M., *"The application of Gestalt principles in classroom teaching"*, 1974, p. 6 en 7 (Chapter 30 in: Gestalt Therapy: Theory and Practice", to be published in 1975).
18. Rogers (1973), op. cit., p. 253 en 254.
19. In zijn beschrijving van de *'zichzelf-actualiserende persoon'* brengt Maslow onder andere de volgende

kenmerken naar voren: efficiënte waarneming van de realiteit, zichzelf en anderen accepteren, spontaniteit, probleemgericht, creatief, behoefte aan privacy, onafhankelijke opstelling, piekervaringen, vermogen om de dingen steeds opnieuw op hun waarde te schatten, een gevoel van verbondenheid met anderen, democratische instelling, een onderscheidend vermogen tussen doeleinden en middelen en tussen goed en kwaad. Zie Maslow (1954), op. cit., hoofdstuk 12, p. 203 t/m 228.

20. Zie Maslow (1954), op. cit., p. 199 t/m 201 en Rogers (1973), op. cit., p. 239 en 254.
21. Zie Rogers (1973), op. cit., p. 15 en 165. En van der Heide (1975), op. cit., p. 97.
22. Zie Lister, J., *"Hoe we er hiervandaan kunnen komen"*, in: Buckman (1973), op. cit., p. 37.
23. Zie voor een kort historisch overzicht van het projectonderwijs de Bie, D. en Louwerse, C., *"Projektonderwijs, opzetten en uitvoeren van projektonderwijs"*, Wolters-Noordhoff, n.v., Groningen, 1972, hoofdstuk VI.
24. Zie Rogers (1973), op. cit., hoofdstuk II.5 en p. 129.
25. Ibid., p. 120.
26. De indeling fout-goed wordt gezien als een achterhaalde tweedeling. *"Sommige begrippen kan men niet meteen vatten, veel problemen kunnen niet bij de eerste poging opgelost worden. De indeling fout-goed belemmert vooruitgang in zulke situaties en leidt tot verkeerde ideeën betreffende het probleem ('te moeilijk') of onszelf ('ik ben dom')"*. Macdonald-Ross, op. cit., p. 91.
27. Zie Brown e.a. (1976), op. cit., p. 9 en 10.
    Aan het eind van de jaren zestig zien we ook een opkomst van de zogenaamde *'psychological education courses'* die met name gericht zijn op het bevorderen van psychologische groei. De meeste van deze cursussen zijn ontwikkeld en gebruikt in particuliere onderwijsinstituten en trainingsprogramma's in het bedrijfsleven. De laatste jaren worden zij echter met name in Amerika ook in toenemende mate in het bestaande onderwijs geïntroduceerd. Het aantal methoden dat in deze cursussen gebruikt wordt is zeer groot en variëert van meditatie-oefeningen tot sensitivity-trainingen. Alschuler brengt een ordening aan in de bonte verzameling van gehanteerde procedures door 4 groepen te onderscheiden: 1. procedures bedoeld om de fantasie op een positieve manier te leren gebruiken, 2. procedures gericht op het bevorderen van non-verbale actie (mime, dans, meditatie, lichaamsbeleving, enz.), 3. procedures die bedoeld zijn om emotionele reacties boven tafel te halen en er mee om te leren gaan, en 4. uit de Gestalttherapie afkomstige procedures waarmee mensen bewust worden gemaakt van het belang van het *'hier en nu'* voor hun handelen, gevoelens en gedachten. Zie Alschuler, op. cit., p. 5 en 6 en p. 11 t/m 13.
28. Brown, G. I., *"Leren in de klas"*, Boom, 1975, p. 196 t/m 198.
29. Zie bijvoorbeeld Bergenhenegouwen, G. J. & Matthijssen, M. A. J. M., *"Het universitaire onderwijs in discussie; een sociologische analyse van de gedachtenstrijd over de herstructurering, periode 1968-1970"*, Van Gorcum & Comp., N.V., Assen, 1971, p. 44 en ook Rogers (1973), op. cit., p. 171 en 172.
30. Zie Rogers (1973), op. cit., stelling 9, p. 142.
31. Zie ook Hipkin, J., *"Het leren in groepen"*, in: Buckman (1973), op. cit., p. 68.
32. Alschuler, op. cit., p. 16.
33. De docent-begeleider kan in dat geval de leerlingen waarschijnlijk beter helpen bij de voorbereiding op de noodzakelijke toetsing. Hij of zij kan de leerlingen bijvoorbeeld de gelegenheid geven proefexamens af te legeen die alleen een diagnostisch doel hebben. De resultaten van de proefexamens kunnen door de leerlingen gebruikt worden om samen met de docent-begeleider vast te stellen op welke punten hun kennis nog niet voldoende is. Zie Rogers (1973), op. cit., p. 173 t/m 176.
34. Zie ook Armstrong, M., *"De rol van de leerkracht"*, in: Buckman (1973), op. cit., p. 68.
35. Zie Rogers (1973), op. cit., p. 129 en van der Heide (1975), op. cit., pg. 99 t/m 107.
36. Zie voor een uitgewerkt voorbeeld van een confluente cursus, waarin een klas uit het voortgezet onderwijs in 38 lessen kennis maakt met de *"Vertellingen van Kantelberg"*, Wiltsey, S., *"De Vertellingen van Kantelberg"*, in: Brown (1975), op. cit., p. 151 t/m 164.
37. Zie voor een meer uitgewerkte kritiek, toegespitst op het universitaire onderwijs, Koopmans, F., *"Universiteit en zelfontplooiing, kritiek op een studentgerichte visie op onderwijs"*, in: Pedagogisch Tijdschrift 9, 4e jaargang 1979, p. 523 t/m 542.
38. Zie ook Duijker, H. C. J., *"De ideologie der zelfontplooiing"*, in: Pedagogische Studieën, 1976 (53), p. 358-373.
39. Van der Heide, een voorstander van de onderwijsvisie van Rogers, wijst ook op het sterk persoonsgebonden karakter van de vereiste houdingsaspecten als congruentie, empathie, e.d. Hij twijfelt er bovendien aan of dergelijke eigenschappen en vaardigheden in een opleiding voor begeleid(st)er op systematische wijze zijn over te dragen (Van der Heide (1975), op. cit., p. 115). Men kan zich inderdaad afvragen of dergelijke eigenschappen en vaardigheden kunnen worden vastgesteld en overgedragen, c.q. kunnen worden aangeleerd. Het vaststellen en overdragen van intellectuele vaardigheden is al geen geringe opgave. Voor niet-intellectuele vaardigheden is dit nog aanzienlijk moeilijker. (De Groot wijst er bijvoorbeeld op dat creatieve, praktische en sociale vaardigheden niet of zeer moeilijk door studie-toetsen zijn te meten. De Groot, A. D., *"Vijven en zessen"*, J. B. Wolters, Groningen, 3e druk, 1967, p. 200-205).

40. Zie Rogers (1973), op. cit., p. 90.
41. Zie o.a. Duijker (1976), op. cit., p. 365, van der Heide (1975), op. cit. p. 110 en Saylor and Alexander (1974), op. cit., p. 239.
42. Een dergelijk standpunt vinden we bijvoorbeeld bij van der Heide (1975), op. cit., p. 104.
43. Ibid., p. 112.
44. Zie Dearden, R. F., *"instruction and learning by discovery"*, in: *"The Concept of Education"*, edited by Peters, R. S., The Humanities Press, Routledge & Kegan, New York, 1967, hoofdstuk 9, p. 135 t/m 155.
45. Zie ook Ausubel, D. P. & Robinson, F. G., *"School Learning"*, Holt, Rinehart & Winston, London, 1971, p. 494 t/m 499.
46. Van Strien signaleerde deze tegenstelling onder andere bij de in '68/'69 gevoerde Aktie Demokratisering binnen de subfaculteit Psychologie te Groningen. Zie Van Strien, P. J., *"Maslow's halve humanisme"*, in: Intermediair, 11e jaargang, 43, 24 okt., 1975, p. 5.
47. Zie ook Matthijssen (1971), op. cit., p. 174-175.
48. Zie onder andere Bergenhenegouwen & Matthijssen (1971), op. cit., p. 19 en 33. De opvatting dat een opleiding of studie relevant moet zijn voor een toekomstige verandering van de maatschappij wordt ook wel omschreven door te stellen dat het studieprogramma een voorbereiding moet geven op een toekomstige oppositionele beroepspraktijk. Hiermee wordt een beroepspraktijk bedoeld waarin wetenschappers, naast het produceren van kennis, tevens oppositie voeren tegen bestaand en mogelijk misbruik van kennis in de huidige maatschappij en waarin zij tevens een bijdrage proberen te leveren aan maatschappelijke acties die gericht zijn op het veranderen van machtsverhoudingen ten bate van bevolkingsgroepen met weinig macht. Zie Koopmans, R., *"Tegenspraak brengt ons verder, over de strategie van de oppositionele beroepspraktijk"*. Uitgeverij de Bezige Bij, Amsterdam, 1974, hoofdstuk I.3.
49. Zie ook Snelbecker (1974), op. cit., p. 499.

Leven

U zegt dat de dood geen probleem is en ook geen laatste beproeving of een daad, maar slechts een overgang, en dat de vraag waar het werkelijk om gaat betrekking heeft op het leven. De vraag is namelijk *hoe* wij moeten leven, vooral wanneer wij door zwakte, hopeloosheid, onmacht en lijden niets meer kunnen doen. Het leven is heel eenvoudig als wij een gezond lichaam hebben, een helder verstand, een snel waarnemingsvermogen, als onze motor en verdere efficiënte mechanismen juist reageren en ons in staat stellen alle onmiddellijke problemen op te lossen. Maar hoe moeten wij leven als wij geen hand meer kunnen verroeren, als wij ons niet meer zelfstandig weten te redden? Hoe kunnen wij invaliditeit, ellende en hulpeloosheid toch een zinvolle plaats in ons leven geven?

Als wij er van uit gaan dat aktief-zijn en ambities de zin van het leven vormen, waarvoor wij over een goed funktionerend lichaam en een goed funktionerend verstand moeten beschikken, dan rijzen vanzelf de Hamletachtige twijfels en fundamentele vragen: waarom zou ik leven als ik niets presteer, als ik geen enkel spoor op de aarde zal nalaten? Alleen maar om elke dag 's morgens op te staan, me aan te kleden, te eten en naar mijn werk te gaan en weer terug naar huis, en om jarenlang dezelfde handelingen te verrichten en blij zijn dat ik me daar niet allemaal van bewust ben? Om te groeien, te studeren, dromen en idealen te koesteren, teleurstellingen te ondervinden, van de wereld te genieten? Daar hebben we al zoveel pasklare antwoorden op dat het geen nut heeft om die vragen hier nog eens te stellen en naar nieuwe antwoorden te zoeken, die niet anders dan een mengelmoes kunnen zijn van wat al duizenden jaren wordt herhaald.

Voor het gemak kan men zeggen dat alle menselijke aangelegenheden in twee grondkategorieën uiteenvallen: de dingen die alle exemplaren van *homo sapiens*, ieder op hun eigen wijze ervaren, en de dingen die zich alleen maar kunnen voordoen in verband met iemands individuele persoonlijkheid. Je kunt uit alle menselijke waarden kiezen zolang je keuzevrijheid hebt en in staat bent tot handelen. Je kunt een eerlijke, nette indruk maken, je kunt een dief zijn, een oplichter, een onverbeterlijke schurk, of iemand die probeert te leven naar de normen van zijn omgeving, maar dagelijks veel concessies doet die hij als minste van twee kwaden bestempelt en daardoor waarschijnlijk ook gemakkelijk rechtvaardigt. Het vereist heldenmoed om altijd principeel te blijven en er is dan ook weinig plaats voor monumenten — het gedenkteken voor de stichter van Gabrovo staat midden in de bergrivier om ruimte te besparen in de stad zelf.

Er wordt vaak gezegd dat er tijden zijn waarin harde beslissingen en konsekwent optreden worden vereist. Al sedert Herodotus hebben filosofen en andere denkers telkens weer gemeend dat zij in een bijzonder tijdperk leefden en dat er een keerpunt in de geschiedenis en grote krises voor de deur stonden. Vandaar dat men zich voor geweldige uitdagingen zag gesteld. Ik zelf ben ook geneigd mijn eigen tijd als een periode van enorme veranderingen te beschouwen. Het ritme van de geschiedenis is immers geheel veranderd sinds de mensen begonnen zijn het heelal te veroveren, de tijd te overwinnen, naar de maan te reizen enzovoort. Daarentegen kost het mij geen moeite me in te denken dat de mensen over tweehonderd jaar ongeveer net zo over onze wetenschappelijke en technische prestaties zullen oordelen als wij nu over die van Lavater.
Men kan evengoed zeggen dat iedere dag een keerpunt in ons leven vormt, omdat die dag 'savonds in het niets verdwijnt en zich nooit zal herhalen, en dat morgen alles een klein beetje anders zal zijn doordat het op een andere dag plaatsvindt. Maar het leven van alledag houdt ook dagelijks kiezen in: je kunt je uitsloven of luieren; je kunt eerlijk zijn, je kunt het niet zo nauw met de waarheid nemen, of werkelijk iedereen bedriegen, vooral als je dat ongestraft kunt doen. Die keuze hangt natuurlijk alleen af van je eigen innerlijke waarden, maar er zijn altijd een groot aantal psychologen, filosofen, ideologen en anderen te vinden die in staat zijn om je kwalijke praktijken goed te praten. Persoonlijk ben ik het geheel eens met de opvatting van professor Tadeusz Kotarbinski dat er op zedelijk terrein geen plaats is voor grijzen, dat er een duidelijk onderscheid is tussen zwart en wit — maar wat helpt het om dat luid te verkondigen, als slinkse streken tot deugd verheven kunnen worden door ze te bestempelen als de kunst van het manipuleren, als handigheid, taktiek, diplomatie, als manoeuvreren tussen Scylla en Charybdis? Zelfs het ethische begrip verantwoordelijkheid waardoor de mens in staat wordt gesteld om zijn eigen beslissingen te nemen en wel aan de hand van strenge principes, wordt door fanatici misbruikt en daarmee in diskrediet gebracht. Maar genoeg hierover — wij maken deze simpele, duidelijke zaken alleen maar nodeloos ingewikkeld omdat wij niet willen leven zoals wij dat behoren te doen en vandaar dat mensen zelfs in de eenvoudigste situaties zeggen: *"Ik weet niet wat ik moet doen"*, terwijl zij bedoelen *"Ik wil niet doen wat ik behoor te doen"*. Het is toch zeker iets elementairs om eerlijk te zijn en volgens principes te leven, dus waarom wordt daar zo'n heldendaad van gemaakt?
Heldhaftigheid komt pas aan de orde wanneer je moet leven met het vooruitzicht van een toenemende hulpeloosheid en onmacht, met dagelijks heviger lijden, wanneer de geijkte zin van het bestaan die gevormd wordt door actief-zijn en ambities plotseling wegvalt ten gevolge van ziekte en invaliditeit.
Men kan natuurlijk zeggen dat dit nu eenmaal 's mensen lot is en dat het niemand van ons koud kan laten, eenvoudigweg omdat het ons morgen ook kan overkomen. Maar zo werkt dat niet; vandaag leef en eet ik als iemand in de bloei van zijn jaren, dus heb ik nergens last van. Ik hoef me pas zorgen te maken als ik problemen krijg en misschien, nee, ik weet zeker dat dat nooit gebeurt, dus waarom zou ik nu al antwoorden moeten bedenken op vragen die ik niet ken? Dit is een gewone reaktie.

Als ik na een operatie op de 'intensive care' lig, weet ik dat dat maar tijdelijk is. Ik vraag de verpleegster van allerlei voor me te doen, want ik kan aan haar glimlach zien dat zij ook weet dat ik gauw naar een andere afdeling zal verhuizen. Zelfs als de chirurg het werk zijner handen controleert doet me dat geen pijn, want we weten allebei dat alles goed gaat en ik weer beter zal zijn.
Mijn gedachten tollen vooruit naar dat moment van *'beter-zijn'* zonder ook maar even stil te staan bij de daaraan voorafgaande periode van hulpeloosheid en invaliditeit. Dat is jammer, want dan zijn er talloze tijdsaspekten waar te nemen.
Ja, aspekten van tijd, omdat ons leven niets anders is dan een afrekening met de tijd. Met het voorbijgaan van minuten die door sommigen besteed worden aan werk, plezier, of gedood met spelletjes, de vlucht in verdovende middelen, en met het gepraat en de opwinding van anderen die zichzelf bedotten met lawaai en harde muziek. De tijd lijkt te kruipen als iemand hulpeloos is en hij één voor één de minuten door moet komen die niet gevuld zijn met werk, hobbies, plezier of iemands charmes. Als hij niets kan doen, hoe graag hij dat ondanks zijn machteloosheid ook wil, dan wordt hij gekonfronteerd met pure, lege tijd en daar moet hij zelf iets van maken.
Natuurlijk heb ik daar geen enkele voorstelling van als ik in het ziekenhuis lig, want ik bevind me al in de toekomst door de tijd te doden met plannen voor straks. Dat is eigenlijk heel jammer, want daarmee mis je de kans om de essentie van het menselijk bestaan in de tijd te leren kennen. Door gedwongen passiviteit worden je vermogens veel zwaarder op de proef gesteld dan wanneer je tot alles in staat bent. Dan is het gemakkelijk. Dat is dagelijkse routine. Dan weet je wat je moet doen, maar het is alleen in de ijdele bedrijvigheid van de marktplaats dat daden het hoogst gewaardeerd worden. De ware grootheid van de mens ligt in het passief beleven van de tijd, als hij weet dat zijn krachten morgen nog verder zullen afnemen. Ik moet voortdurend denken aan Nora Szczepanski's gedicht *'De Tijd is het zaad van de duivel'*, het in gang zetten van een verandering waardoor de volmaaktheid van het roerloze, eeuwige, niet gebeurende maar bestaande zijn wordt verstoord. Tijd is geen dimensie van het menselijk handelen, evenmin als de ondergrond daarvan of een rivier waardoor dat handelen wordt meegevoerd. Tijd is niet alleen transitie, maar juist de kracht die transitie mogelijk maakt, een kracht als het noodlot maar die altijd aktief is, ons altijd omringt en altijd met onze zwakheden spot. Wij ontvluchten en bestrijden de tijd op alle mogelijke manieren ter bescherming van de essentie van ons leven, die zo meedogenloos door de tijd wordt vernietigd. Tijd is niet alleen het zaad van de duivel, maar de personificatie van alle kwaad. Wij proberen de tijd te bedwingen door dingen te maken die bestand zijn tegen de tijd. We proberen ons te handhaven door ons streven naar erkenning, roem en applaus, ieder rumoer dat de spotlach van de tijd overstemt. En wij verheerlijken de lieden wie dat gelukt is, ook al ging dat gepaard met wreedheden, moord en doodslag, oorlog en verwoesting. Want mensen die met elkaar vechten, vechten net zo hard tegen de tijd als zij die dingen met vermeende eeuwigheidswaarde maken.
Wat iemand werkelijk waard is, komt pas naar voren als hij de tijd moet doorbrengen zonder in staat te zijn om iets te maken, te werken, zich te amuseren, zonder

een medemens die hem steun kan geven in zijn eenzaamheid, en hij alleen steun kan zoeken in zijn binnenwereld.
Om het leven te kunnen begrijpen, moet men dus de relatie van het leven tot de tijd begrijpen en niet de kunst van transitie, die zo knap beschreven is door Kielanowski. Volgens hem is de essentie van het leven het passief oneens zijn met de vergankelijkheid van alles, en niet de kunst om tijd te vullen met bezigheden. De tijd waarover ik spreek, is niet de variabele die de fysicus in een vergelijking hanteert, en ook niet die van de biologen die daarbij aan een reeks groeifasen van een organisme denken. De tijd is ook geen kategorie van de pure rede, een kader voor voorbijgaan, slijtage of verval. De tijd heeft slechts één karakter. Hij is de vernietiging in persoon. Die onafwendbare vernietiging is het principe van het bestaan, waarmee ieder levend organisme en ieder stofdeeltje is geprogrammeerd. Alle bestaande dingen zijn gedoemd tot vernietiging. De mensen hebben deze vernietigende kracht tijd genoemd. Zij proberen hem te ontlopen, te negeren, zich flink te houden en hun leven zo in te richten dat zij het gevoel hebben dat zij de vernietiging tegenhouden.

Maar wat kan je doen, hoe moet je met de tijd omgaan als je hulpeloos bent, als je gedwongen wordt tot het machteloos waarnemen van je verval en je op geen enkele wijze in staat bent om zelf zin aan je leven te geven?

Het is nu juist in die situatie dat de ware grootheid van mensen tot uiting komt; in hun vermogen zich te handhaven en hun leven toch zinvol te maken. Dan vechten zij niet langer tegen het noodlot, maar tegen de gevolgen daarvan. Dan worstelen zij met de tijd, met de baaierd van krachten die ieder levend ding tenslotte vernietigen, en de tijd gaat minder snel voor de Sphinx dan voor hen die al duizenden jaren onder zijn stenen gezicht zijn doorgelopen. Kracht en uithoudingsvermogen bepalen het ritme en het tempo van de tijd. Als iemand zich niet meer verweren kan tegen een snel lichamelijk verval, niet met handelingen, woorden, dingen of gedrag, en hij het gevoel heeft dat dit verval de zin van zijn bestaan vormt, dat is het moment waarop hij zich moet bezinnen op de betekenis van het leven die diep in zijn binnenste verborgen ligt, achter de voor mensen en dingen ondoordringbare barrière van zijn machteloosheid. Wij zullen nu eens nagaan op welke manier wij zulke situaties het hoofd kunnen bieden. Een mogelijkheid is om weg te vluchten in een fantasiewereld van onvervulde wensen, een sprookjeswereld waarin machteloosheid en lijden worden gecompenseerd, een wereld achter onze oogleden waarin wij de grootste filmster zijn in ieder scenario, tot wij onze ogen weer opendoen.

Het kan ook een onderzoekingstocht zijn in onze binnenwereld om te speuren naar waarden en begrippen die in de werkelijke wereld niet gangbaar zijn. Etnologen kennen culturen en gemeenschappen waarin de droomrealiteit als de werkelijkheid werd beschouwd, terwijl wat men overdag zag als een afspiegeling gold. Als deze mensen namelijk vragen stelden over het leven en alles wat daarmee samenhing. gingen zij uit van andere kriteria en een andere definitie van het leven dan wij.

De definitie die wij over het algemeen hanteren en die bewust of onbewust als de enige juiste wordt aanvaard, is gebaseerd op een positivistische voorstelling van de werkelijkheid. Wij nemen zonder meer aan dat wat wij zien, voelen en horen de ware dimensies van de werkelijkheid zijn. terwijl onze droombeelden slechts een illusie zijn van een andere wereld buiten die werkelijkheid en daarom van geen belang, want ze leveren geen nut op voor de praktijk, wat onze voornaamste toetssteen is.

Maar als de praktijk ons niet meer als gids kan dienen en als de praktijk alleen nog maar enkele pijnlijke bewegingen inhoudt, als de werkelijkheid tot een gering aantal mogelijkheden is gereduceerd, en als alles wat voor anderen de werkelijkheid van handelen inhoudt een hopeloze droom wordt, zijn wij geneigd een nieuwe wereld met zijn eigen logica en details te kreëren, waar niemand anders toegang heeft. Net als een Indiaan die zich in zijn dromen verdiept of een Tibetaanse goeroe die alleen in zijn binnenwereld leeft, kan ik dan even prachtige, grootse werelden ontdekken als de werelden waarvan het zachte gefluister doordringt in het isolement en de eenzaamheid van iemand met een verlamd lichaam.
Hoewel iedereen die het goed meent met zieken en gehandicapten, vindt dat zij weer zoveel mogelijk geïntegreerd moeten worden in de wereld van de actieve mensen met hun als normaal beschouwde aspiraties, er is toch een grens waarachter zich een wereld bevindt die niet toegankelijk is voor mensen die zich sterk en gezond voelen. Dat vereist een nieuwe definitie van het leven en van de werkelijkheid. Het leven is dan beperkt tot de kapaciteiten van een ander organisme dat getransponeerd wordt in een andere dimensie van mogelijkheden. Iedereen definieert het leven naar de omvang van zijn aktiviteiten, die weer afhangt van zijn lichamelijke konditie en zijn plaats in de maatschappij.
Een welgesteld, invloedrijk man met een goede gezondheid heeft een levensvisie die totaal verschilt van die van een zwerver of pauper. Al duizenden jaren lang dromen utopisten van een leven en wereld waarin iedereen geïntegreerd zou zijn. In een gemeenschap van gelijkwaardige mensen zouden allen dezelfde gevoelens en realiteiten ervaren, en iedereen zou zowel bohemien als miljonair, kunstenaar of handwerksman kunnen zijn; kortom, dan zou er een volledige integratie worden bereikt. Wij dromen ook van een samenleving waarin de mensen niet ingedeeld worden naar hun gezondheidstoestand, waarin de lichamelijk gehandicapten de kans krijgen om een atleet te worden, en alle geestelijke gehandicapten een groot denker.
Maar dat is alleen mogelijk in andere werelden, omdat ieders leven individuele dimensies heeft en niet alle mensen dezelfde ervaringen kunnen hebben. In zeker opzicht leeft iedereen in zijn eigen wereld. Aangezien wij ieders individualiteit respekteren, behoren wij dat ook bij gehandicapten te doen. Want net als ieder ander hebben zij hun eigen definitie van het leven. Zij hebben niet alleen te kampen met de tand des tijds, maar ook met de processen die zich binnen in hen voltrekken en die zij niet kunnen tegenhouden met een barrière van dingen, conversaties, handelingen, beroepsbezigheden en familie-aangelegenheden. Een druk bezet man kan zich afsluiten voor de tijd en wat er zich in zijn organisme afspeelt,

door geen aandacht te besteden aan zijn krakende cellen en weefsels, en niet alleen te luisteren naar zijn hart of op zijn bloeddruk te letten. Maar als wij hulpeloos zijn worden wij voortdurend gekonfronteerd met het leven in zijn meest eenvoudige, ruwe vorm als een reeks stekende, pijnlijke organische symptomen. Dan luister je urenlang naar het kloppen van je hart, terwijl je voelt hoe je gewrichten steeds stijver worden en je bloed steeds slechter cirkuleert. Je beseft dat dit het enige is dat het leven je te bieden heeft en dat je je niet meer achter een verdedigingsmuur van bezigheden kunt terugtrekken. De hulpeloosheid die jou belet deel uit te maken van de rumoerige menigte die zich dagelijks op de marktplaats verzamelt, dwingt je om een leven te dragen dat voornamelijk bepaald wordt door zijn organische dimensies.

Hoe is dat op te brengen zonder dat je een levensvisie schept die je in staat stelt de wreedheden van de organische dimensie te weerstaan? Als ik met de tijd wordt gekonfronteerd en helemaal alleen ben, verlies ik mijn belangstelling voor alles wat mij tot een maatschappelijk wezen heeft gemaakt; ik ben dan niet meer de 'optelsom van sociale relaties', omdat ik daar nu buiten sta. Op dat moment moet ik alles wat mij tot mens maakt terug zien te vinden, moet ik een nieuwe definitie, een nieuwe levensbeschouwing formuleren. Doordat ik geen deel meer heb aan het drukke gedoe op de marktplaats, keer ik tot de pure menselijkheid terug. Ik ben dan werkelijk mezelf en niet een afspiegeling van andere mensen en dingen. Het lijkt misschien of ik hier enigszins de spot drijf met ellende en hulpeloosheid. Maar mijn betoog kan ook anders worden geïnterpreteerd, namelijk dat de wereld van sterke, aktieve mensen de enige is en de rest medelijden verdient. Maar er zijn toch zeker net zoveel 'normale' werelden als de mensen met hun eigen mogelijkheden kunnen scheppen? De norm van een kunstenaar ligt buiten het bereik van een gemiddelde burger zonder speciale gaven. Normen worden bepaald door een hoeveelheid gedifferentieerde en geïndividualiseerde kapaciteiten, en er zijn geen vaste maatstaven voor.
Desondanks vinden de mensen die zich het lot van hun gehandicapte medemensen zo aantrekken, dat we misschien toch moeten proberen dat denkbeeld van leven in een andere werkelijkheid te begrijpen. Het is immers een onuitstaanbare arrogantie om als zoveel mensen te denken, dat iemand die niet meer deelneemt aan het rumoerige marktgebeuren, geen ideeën heeft, dat zijn levensbeschouwing oninteressant is en dat hij in de maatschappij geïntegreerd moet zijn om aan de opvattingen van de 'normalen' te kunnen beantwoorden. Ik geloof dat het produkt van zulke machteloze uren veel belangrijker is dan de *Faust* van Goethe, ook al wordt het niet uitgesproken of voor het nageslacht vastgelegd. Sedert de Griekse oudheid worden de mensen in onze kultuur meestal beoordeeld naar de mate waarin zij de materiële wereld verrijkt hebben, de hoeveelheid misbaar die zij kunnen maken, de ontwikkelingen op economisch en technisch terrein. Wij kijken over het algemeen neer op de mensen die om wat voor reden dan ook, niet meer mee willen doen aan al dit gedoe. Waarschijnlijk beseffen de mensen niet dat zij met hun steeds sneller en efficiënter handelen alleen maar de vernietiging van hun eigen

wereld versnellen. Maar misschien komt er nog eens een tijd waarin men anders gaat denken over het zogenaamde gebrek aan moed, over niet-aktief zijn, over het zoeken naar andere dimensies van menselijke ontplooiing dan technologische en economische aangelegenden. Misschien kan die door het noodlot veroorzaakte machteloosheid de grondslag vormen voor een beschaving waarin wel ethische vormen gelden, maar het accent niet meer ligt op actief-zijn en ambities, waarin de mens zichzelf op de proef kan stellen niet door dingen te veranderen en mensen te beïnvloeden, maar door zijn eigen binnenwerelden te scheppen, werkelijkheden waar onze huidige beschaving niets van wil weten.

Miljoenen mensen over de hele wereld met ziektes, trauma's en aangeboren gebreken zijn bezig aan deze nieuwe beschaving te werken. Dat doen zij in stilte omdat zij niet het arrogante zelfvertrouwen van de normale mensen bezitten. Deze levensbeschouwing staat wel heel ver af van de denkbeelden van prinsen, beschermheren of zelfs van die gewone, maar gezonde lezers.
Het is een levensvisie die uitstijgt boven het gewoel van de marktplaats. Een visie die gecodificeerd, opgeschreven en doorgegeven moet worden ter verrijking van alle mensen. Want zij zullen hiermee nederigheid leren en waarden ontdekken die zelfs het christendom niet heeft kunnen opsparen, doordat het de mensen in deze wereld als ongelukkige schepsels bejegent die niet meer dan een aalmoes verdienen.
Het wordt tijd dat alle levensbeschouwingen en religies gaan erkennen dat iets anders ook een norm kan zijn in zijn eigen dimensie. Ik vraag niet om medelijden, maar om begrip voor het feit dat in deze dimensie de menselijke waarde bevestiging vindt op een andere wijze en wel op een hoger nivo dan in de bedrijvigheid en bombarie die wij efficiency noemen. Wij staan er te weinig bij stil hoeveel kracht en effinciency wij nodig hebben om in deze dimensie te leven.

JAN SZCZEPANSKI
(uit: 'Polish Perspectives', mei 1978;
vertaling: Netty Klein. Het komplementaire artikel, over de
'Dood', wordt in een volgend nummer gepubliceerd.)

Boekbesprekingen

Wijsheidsgestalten in dichterwoord; onderzoek naar de invloed van Spinoza op de Nederlandse literatuur, door R. Henrard *).

In het jaar van de Spinoza-herdenking verscheen van de hand van prof. Roger Henrard, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven een groot opgezette studie, waarover de auteur zelf zegt: *"Wij volgen Spinoza's spoor in de Nederlandse literatuur en zoeken naar het beeld dat de achtereenvolgende generaties zich van zijn leer hebben gevormd. Die leer zelf is voor ons van ondergeschikt belang; van wezenlijk belang is daarentegen wel de dynamiek van die leer, zoals zij tot uiting komt in het geestesleven van het nageslacht . . . Wij toetsten Spinoza's invloed aan de globale levens- en kunstopvatting van elke auteur . . ."* Tot zover professor Henrard.
Opmerkelijk is deze studie ook in zoverre, dat Spinoza, zoals bekend, in zijn filosofie geen plaats aan de kunst toekent.
Allereerst wijdt de schrijver aandacht aan Spinoza's invloed in de zeventiende en achttiende eeuw. De Hollandse filosoof werd toen dankzij de geschriften van de in Rotterdam verblijvende Franse publicist Bayle bestempeld als een atheïst. Pas in 1799 zou B. Nieuhoff voor het eerst een poging doen om een objectieve uiteenzetting van de leer van Spinoza met een onbevooroordeelde kritiek te doen samengaan. Prof. Henrard wijdt uitvoerig aandacht aan de invloed van Johannes van Vloten (1818-1883), die in de negentiende eeuw een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de herontdekking en rehabillitatie van de Haagse wijsgeer. Het oordeel over Van Vloten is bij Henrad overigens niet al te gunstig. Van Vloten wordt niet alleen een naturalistische interpretatie van Spinoza's leer verweten, maar bovendien gaat deze polemist en vernieuwer van het spinozisme volgens Henrard uit van de waarneming om tot algemene en onveranderlijke wetten te komen, die hij voetstoots met Spinoza's attributen van de Substantie gelijkstelt. Spinoza echter wantrouwt de waarneming, die bedriegt. Hij gaat uit van de essentie der dingen, die eeuwig is en aan geen verandering onderhevig. Zijn streng doorgevoerde logisch-mathematische deductieve redeneertrant staat in scherpe tegenstelling tot Van Vlotens inductieve werkmethode. Toch concludeert Henrard, dat men Van Vlotens aandeel in de herleving van het spinozisme niet mag onderschatten. Tegenover het levensvreemde pessimisme van Schopenhauer en Von Hartmann stelde Van Vloten het optimisme van Spinoza, die hij betitelt als de *"blijde boodschapper der mondige mensheid"*, blijkens de rede, die hij in 1880 naar aanleiding van de onthulling van Spinoza's standbeeld in Den Haag hield.
In het derde hoofdstuk *'Theologisch modernisme en naturalisme'* wijst Henrard op het veranderende geestelijke klimaat in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit klimaat was gunstig voor een verdere opleving van het spinozisme. In een sfeer van wantrouwen tegenover het waarheidsgehalte van de bijbel ont-

*) Van Gorcum, Assen 1977, X + 349 pag. Prijs geb. f 67,50.

wikkelde zich de zogenaamde moderne theologie, die zoals de naam zegt, trachtte de geloofsleer te moderniseren teneinde deze te beveiligen tegen de kritiek van de verlichte geesten die niet meer bereid waren dogma's te onderschrijven, die in strijd waren met de nieuw verworden wetenschappelijke kennis. De schrijver legt verband tussen de opkomst van de moderne theologie en haar atheïstische uitloper met de ontwikkeling van het liberaal individualisme: *"De optimistische ideologie van de modernisten werkte het economisch liberalisme in de hand, dat hoogtij mocht vieren zonder geremd te worden door de angst voor de zonde en de eeuwige verdoemenis"* (pag. 50). Henrards these is uiteraard volledig in tegenspraak met de theorieën van Max Weber, die, zoals bekend, juist een nauwe relatie legde tussen de protestantse ethiek en de opkomst van het westers kapitalisme. Henrard gaat nog verder. Hij ziet een analogie tussen de situatie in het Nederland van het derde kwart van de negentiende eeuw en dat van de tijd van Spinoza. Henrard stelt, dat Spinoza in zijn *'Godgeleerd-Staatkundig Vertoog'* en het *'Staatkundig Vertoog'* uiting gaf aan de verlangens van de liberale en republikeinse burgerij. Henrard releveert voorts de vakfilosofen, die aandacht hebben geschonken aan Spinoza, zoals M. C. L. Lotsy, J. P. N. Land, W. Meijer en anderen. Hij signaleert de oprichting van *'De Dageraad'*, maar laat het ontstaan van *'De Vrije Gemeente'* onvermeld. Henrard behandelt vervolgens de samenhang tussen de ideeën van Spinoza en die van Eduard Douwes Dekker, Conrad Busken Huet en P. A. S. van Limburg Brouwer, schrijver van *'Akbar'*. Ik citeer hier een fragment uit de beschouwingen over Multatuli:
"Spinoza neemt de wetenschap in bescherming tegen de almachtig heersende theologie; in het midden van de 19e eeuw neemt Multatuli de dichtkunst in bescherming tegen de almachtig heersende wetenschap; in beide gevallen gaat het om de verdediging van de vrijheid en in laatste instantie van het ernstig opgevatte eigenbelang. Zij zijn beiden tegelijkertijd idealist en realist; als idealisten dromen zij van **„een ideaal van menselijke aard"** *naar Spinoza's woord; als realisten, rekening gehouden met hun minderheidspositie, hebben zij een nuchtere kijk op de machtsverhoudingen. Omdat zij in de grond idealisten zijn, verinnerlijken zij de macht, die synoniem wordt met vrije en volledige zelfrealisatie; hun steeds wakend oog op de empirische werkelijkheid waarschuwt ze voor de feitelijke machtzucht die schuilgaat achter de verschillende heilsleren en de instellingen die voor de vermaatschappelijking hiervan zorgen. Wat Spinoza en Multatuli uiteindelijk verdedigen, hoewel met andere middelen, is de onschendbaarheid van de persoon, de menselijke waardigheid. Hun strijd zal tussen beide wereldoorlogen worden voortgezet door de zgn. personalisten, waartoe de mannen van* **Forum** *behoren." (pag. 70-71).*
Over de Beweging van Tachtig merkt Henrard in een inleidend betoog op:
"Max Havelaar *verscheen in 1861 te Amsterdam. Het jaar daarop gaf Van Vloten zijn studie over Spinoza uit. In hetzelfde jaar trad Huet als predikant af, nadat hij kort tevoren zijn ophefmakende* **Kanselredenen** *aan de openbaarheid had prijsgegeven. De aanhaling van die enkele namen en data wijst op het belang van de zestiger jaren in de cultuurfilosofische omwenteling die aan de gang was. Precies in die jaren werden de dichters geboren die in de tachtiger jaren de dichtkunst nieuwe wegen zouden openen: W. Paap in 1856, Fr. van der Goes, W. Kloos en J. Perk*

in 1859, Fr. van Eeden in 1860, L. van Deyssel en H. Gorter in 1864, A. Verwey in 1865. De meesten van hen volbrachten hun studie te Amsterdam, dat zich toen geleidelijk ontplooide als het leidinggevende economische en cultuurcentrum van het land; volgens J. Romein zou Amsterdam aan het einde van de 19de eeuw de bloei van de 17de eeuw bijna evenaren . . ."

Het is niet mogelijk hier verder in te gaan op de beschouwingen van Henrard over de Beweging van Tachtig. Hij schenkt voornamelijk aandacht aan het werk van Van Eeden, Herman Gorter, en Albert Verwey. van welke laatste gezegd kan worden, dat zijn denkwijze en poëzie doortrokken zijn van de geest van Spinoza. Van de twintigste-eeuwers behandelt de schrijver P. N. van Eyck (waarbij hij een uitvoerige analyse geeft van diens *'Medousa'*), Henriëtte Roland Holst en Nico van Suchtelen. Het viel mij op, dat hij A. van Collem (1858-1933) en J. C. van Schagen (ik denk vooral aan diens *'Narrenwijsheid'*) niet noemt, dichters, die in hun werk getuigen van een pantheistisch levensgevoel. Aan Dèr Mouw wordt slechts een enkele regel gewijd en diens wereldbeschouwing zou toch zeker aandacht verdienen binnen het kader van deze studie (ik verwijs in dit verband nog naar de belangrijke dissertatie over Dèr Mouw van dr. A. M. Cram-Magré: *'Dèr Mouw-Adwaita, denker en dichter'* Groningen, 1963).

Uiteraard heeft Henrard wèl het werk van dr. J. D. Bierens de Haan in zijn beschouwingen betrokken. Hij onderkent enige verwantschap tussen Verwey en Bierens de Haan. Beiden *"buigen het spinozisme om naar het christendom en banen de weg voor de idealistische interpretatie, die in het eerste kwart van de twintigste eeuw opgang zal maken tegenover de rationalistische interpretatie"* (pag. 276). Voor Spinoza is de kunst louter subjectief en ressorteert derhalve onder de verbeelding. Verwey en Bierens de Haan kennen aan de kunst een belangrijke plaats toe in hun visie op mens en wereld. In het eerste nummer van het *'Tijdschrift voor Wijsbegeerte'* pleit Bierens de Haan voor een integratie van wijsbegeerte en kunst. Hij ruimt, naar het voorbeeld van de Duitse idealisten, in zijn filosofie een plaats in voor de kunst. Opmerkelijk is dat Bierens de Haan zelfs met enige geringschatting over de wetenschap spreekt en meent, dat deze aan de zijde van *"het populaire denken"* staat. Henrard merkt op:

" . . . Uit de analyse van Bierens de Haans idealistische leer is gebleken, dat op grond van het laatste deel van de **Ethica** *Spinoza's wijsbegeerte in idealistische zin kon worden omgebogen zonder aan de terminologie te tornen; Gods immanentie wordt gehandhaafd alsook de identiteit van het theoretische en het praktische bewustzijn; de vrijheid blijft bestaan als een uit zichzelf leven door eenheid met God; het denken wordt steeds opgevat als drang tot denken. Alleen stelt Bierens de Haan de natuur tegenover de geest, terwijl Spinoza ze naast elkaar stelt . . ."* (pag. 298).

Henrard wijdt verder aandacht aan de zich toespitsende tegenstelling tussen de religieus-idealistische richting (Bierens de Haan, J. H. Carp) en de rationalistische stroming (W. G. van der Tak e.a.) binnen het spinozisme.

Aan het slot van zijn werk komt Henrard tot de erkenning, dat het werk van Verwey, Van Eyck, H. Roland en N. van Suchtelen in onze tijd weinig gehoor meer vindt. De Tweede Wereloorlog heeft het idealisme de genadeslag gegeven. De be-

langstelling voor Spinoza is evenwel niet verminderd. Henrard wijst op drie studies, die tekenend zijn voor de betekenis die velen ook nù nog hechten aan Spinoza's *'Ehtica'* als antidotum tegen de hedendaagse vertwijfeling. In 1968 schreef B. Rousset *'La Perspective finale de l'* **"Ethique"** *et le Problème de la Cohérence du Spinozisme'*, waarvan de ondertitel luidt: *"L'autonomie comme salut"*. In 1971 verscheen *"Spinoza et le Problème du Salut"* door J. Lacroix, terwijl in 1973 E. E. Harris *"Salvation from Despair"* liet verschijnen, eveneens over Spinoza. Henrard merkt naar aanleiding van deze publikaties op:
"Het is trouwens niet de eerste keer dat Spinoza voor de redder doorgaat. Aan het einde van de 19de eeuw verloste hij de Tachtigers uit de positivistisch-impressionistische benauwdheid; in de tweede helft van de 18de eeuw voltooide hij de **„Aufklärung"** *door het verstandelijk redeneren met de intuïtie aan te vullen; in de 17de eeuw beantwoordde hij aan de religieuze behoefte van de vooruitstrevende intelligentsia, die geen genoegen meer kon nemen met de christelijke Godsvoorstelling en naar een God verlangde die wetenschappelijk aanvaardbaar was. Het spinozisme consolideert de wetenschap, verleent de kennis volstrekte zekerheid, grondvest de ethiek op de natuurlijke waarheid en waarborgt de maatschappelijke orde.*
In zoverre Spinoza op orde, rationele taakverdeling, rationele sociale stratificatie, binnenlandse en internationale vrede aanstuurt, werkt hij de instandhouding van de bestaande sociale structuur in de hand, doch in een dynamisch perspectief . . ." (pag. 333).
Henrard waagt zich verder nog aan de volgende speculatie:
" . . . En toch is de boven tijd en ruimte verheven **Ethica** *geworteld in de 17de eeuwse Hollandse aarde. Spinoza is, zoals ieder voor zijn eigenbelang wakende burger, een realist, die van de beperkte, existentiële werkelijkheid uitgaat, om haar grenzen tot in het oneindige te verschuiven. Wij zijn geneigd Verwey gelijk te geven, als hij Spinoza voor de vertolker van de Nederlandse volksaard houdt. Dit volk van kooplieden en -vaarders staat uiteraard open voor de ruime en beweeglijke zee, en over de zeeën heen, voor de wijde wereld; aan die visie op de oneindige, uitgestrektheid beantwoordt op geestelijk vlak het inzicht in het Oneindige, waaruit het eindige voortspruit. Verwey gewaagt van verinnerlijking van de werkelijkheid en beschouwt het spinozisme als de meest gewaagde poging om de natuur te vergeestelijken.*
Verwey bevoorrecht aldus de geest, omdat hij Nederland niet kan losdenken van het calvinisme, dat in zijn zuiverste vorm op het geloof in de Geest berust." (pag. 334).
Ik vraag mij af of deze conclusie geheel juist is. De wortels van Spinoza's denken zijn ver buiten de grenzen van onze Hollandse republiek te vinden. Ik denk aan de Joodse mystiek, Giordano Bruno Descartes. Spinoza's invloed strekt zich óók uit ver buiten de Lage Landen. Kenmerk van Spinoza's denken is mijns inziens juist de doorbreking van alle grenzen van religie, nationaliteit, ras of klasse. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de waardering voor Spinoza in de Sowjet-Unie. Terecht merkt Henrard op: *"Spinoza verwerpt expliciet het idealisme, aangezien hij niet alleen de geest, maar ook de stof als een wezenskenmerk van God erkent"* (pag. 334). Daarom ook is het mogelijk, dat Spinoza in marxistische kring en in Oost-Europa[1]) nog steeds geldt als één van de belangrijkste Westeuropese denkers. Prof. Henrard

vervolg op pagina 53

35 Jaar vredesstrijd: een reportage *)

Ongetwijfeld heeft de heer Neuman, directeur van het *Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken*, met zijn overzicht van wat zich op het terrein van ontwapening en wapenbeheersing van 1945 tot 1978 heeft afgespeeld, het Nederlands publiek een dienst bewezen. Tot dusver moesten wij een gids op dit zo netelig en ondoorzichtig, maar voor ons aller voortbestaan beslissend probleemgebied ontberen. Neuman heeft kennelijk op een breed, geïnteresseerd publiek gemikt. Het resultaat is wat men het best een reportage kan noemen van de strijd over de weg en de middelen tot vestiging en behoud van de wereldvrede. Dat suggereert het bijbelse titelbeeld van de snoeimessen, die de lansen zullen vervangen, of het gebruikelijker beeld, zoals het in het stadhuis van Genève staat opgesteld, van de zwaarden, die tot ploegijzers zijn omgesmeed.
In de toevoeging tot het motto van de regels uit het boek Joel, met dezelfde beelden, maar dan met omgekeerde, militante strekking, zou men een element van ambivalentie kunnen zien, dat onze auteur evenmin vreemd is. Met die tweeslachtigheid heeft de heer Neuman het zijn lezers en zichzelf misschien moeilijker gemaakt dan bedoeld of nodig was. Niet dat onze auteur zijn werk, zowel in zijn geschrift als in zijn hele ambt, niet in dienst van de vrede zou stellen, maar er zijn in dit geschrift passages, waarin geweldmiddelen, al of niet in werking gebracht, een vrede bevorderende werking wordt toegedacht. Opmerkelijk is, dat, wat in dit verband bij de polemologen in het algemeen legitiem, maar ten onzent nauwelijk passabel wordt geacht, bij de leiding van het Haagse irenologisch instituut geaccepteerd wordt. Een opvatting, die men als realistisch kan waarderen, als men dan maar voor de voetangels en klemmen — om bij een archaische terminologie te blijven — van een daadwerkelijke *"Realpolitik"* ter dege op zijn hoede blijft.

De nieuwe dimensie

Terecht gaat Neuman ervan uit, dat de problematiek van oorlog en vrede in 1945 onverwacht een geheel nieuwe dimensie heeft gekregen en wel door de toepassing van nucleaire wapens. Hoe onverwacht blijkt uit het feit, dat het Handvest der Verenigde Naties, dat de wereldverhoudingen na 1945 moest regelen, nog werd opgesteld in pure onwetendheid op dit punt. De afgrenzing van de studie in de tijd van 1945 tot 1978 is dan ook begrijpelijk, want de nucleaire machtsfactor heeft de hele ontwapenings- en bewapeningsdiscussie in die periode beheerst. Als eindpunt is de speciale, aan de ontwapening gewijde tiende zitting van de Algemene Vergadering der Verenigde Naties, voorjaar 1978, gekozen, waarvan de indrukken het verhaal min of meer omlijsten. Misschien heeft het geringe directe resultaat van deze, met veel verwachtingen verbeide, vergadering ook wel bijgedragen tot de

*) H. J. Neuman, *"Lansen en Snoeimessen, Ontwapening en Wapenbeheersing van 1945 tot 1978"*, Staatsuitgeverij, Den Haag, okt. 1979.

weinig optimistische geest, die ons uit het hele boek tegemoet treedt. De schrijver heeft die mistroostigheid nog wat aangedikt door hoofdstuktitels als **'Ontgoocheling'** en **'Waarom blijft de ontwapening uit?'**, alsmede door de illustratie met een reeks cynische, helaas vaak toepasselijke, prenten van de Franse meester Honoré Daumier, uit de vorige eeuw.
Wellicht zou een wat uitvoeriger aperçu van de voorafgaande periodes tussen beide Wereldoorlogen en de daarin telkens ondernomen pogingen, het oorlogsmonster te bezweren, zijn waarde hebben gehad, al was het maar als vergelijkingsmateriaal. Nu komt bijvoorbeeld de Internationale Ontwapeningsconferentie van 1932-'34 onder leiding van Arthur Henderson (ten onrechte hier met *"Sir"* opgetuigd) min of meer terloops, in een verder wat eigenaardig intermezzo over de Weizsäckers, ter sprake. Niet dat deze laatste conferentie voor de Tweede Wereldoorlog zo'n succes was, maar juist als waarschuwing kan zijn actuele betekenis hebben. Het, hier onopvallend vermelde, latere Nederlandse oordeel, dat het politieke fiasco van die conferentie verzekerd leek, omdat de herbewapening in de wereld te zeer op gang was gekomen *„als voorbereiding op de wereldoorlog, welke in 1939 uitbrak"*, heeft in onze dagen een lugubere klank. Staan we, wat dat aangaat, na de VN-vergadering van 1978, maar vooral na de hervatting van de Koude Oorlog in 1979, er eigenlijk een haar beter voor?
De lotgevallen van de Weizsäckers, de vader na '45 in Neurenberg veroordeeld, de zoon, atoom-fysicus, die in 1963 een Vredesprijs kreeg van de Duitse boekhandel vanwege zijn aandeel in de verklaring van achttien Duitse atoomgeleerden tegen een kernbewapening van hun land (later toch weer met een slag om de arm), zijn een voorbeeld van de anecdotische feitelijkheden in het boek om de stof beter verteerbaar te maken. Als voorbeeld van de, vaak tragische, verwikkelingen, waarin de natuurwetenschappers in de nieuwe oorlogstechnologie verstrikt raakten, zou een veel centraler figuur als Robert Oppenheimer, de man van Los Alamos, later tot atoompacifisme bekeerd, de voorkeur hebben verdiend.
De schrijver weet nogal eens schetsmatig de menselijke sfeer achter al het zwaarwichtige geconfereer ter opkikkering aan te duiden, al heeft men daarbij soms het gevoel, dat met allerlei coryfeeën uit de vredesbeweging, vooral op wat latere leeftijd of van het vrouwelijk geslacht, wat luchthartig wordt omgesprongen. Velen zijn in die, vaak uitzichtloze, strijd zozeer opgebrand, dat men hen of haar, ondanks de nogal eens heersende zweverige sfeer in die kringen, ook nu nog ten volle in ere moet houden. Het doet daarom deugd, dat figuren als Noel Baker en Jules Moch, die als late tachtigers nog naar de V.N.-ontwapeningsconferentie van 1978 werden afgevaardigd, er hier tot het laatst goed afkomen. Beter dan Bertrand Russell, wiens extreem-uiteenlopende, vaak verbijsterende wisselvalligheden terecht aan de kaak worden gesteld. Desondanks mist men als historicus spijtig de afdruk hier van het Russell-Einstein-manifest van 1955, dat het grote signaal werd tot de vredesmobilisatie in het visserdorpje Pugwash, waaraan zovele intellectuelen uit de hele wereld hun krachten hebben gegeven.

Kritische notities

Het gaat niet aan, het hele boek hier uitvoerig kritisch te bespreken. Men vindt er in elk geval veel materiaal, in 't algemeen wel geordend, zij het soms wat willekeurig geselecteerd. Er is een behoorlijk register, een nuttige lijst van jaartallen en van akkoorden met de aangesloten landen en er is bovenal een lijst van de talloze, voor niet-ingewijden on- ontraadselbare en on-herkenbare afkortingen. Daarentegen ontbreekt een alfabetisch geordende literatuurlijst, die de hantering van het 513 nummers tellende notenapparaat zou vergemakkelijken.

En dan nu enkele kritische opmerkingen, zonder pretentie van speciale deskundigheid. Zoals gezegd, wordt uiteraard met de intrede van het nucleaire tijdperk, dat wil zeggen met Hiroshima begonnen. Waarom deze massa-moord noodzakelijk zou zijn geweest en ook nog in Nagasaki moest worden verdubbeld, wordt onvoldoende uitgelegd. Wel is een gesprek opgenomen tussen de Hongaarse atoomfysicus Leo Szilard, die zijn bezwaren aan Roosevelt had kenbaar gemaakt, onder andere op grond van een fantastische *science fiction* uit 1913 van H. G. Wells (waarin de eerste atoom-oorlog in 1958-9 met een nachtelijke aanval op Noord-Holland zou beginnen!), en de toekomstige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken James Byrnes. Het illustreert, dat het Byrnes, en kennelijk velen met hem, niet alleen ging om een snel einde van de oorlog tegen Japan, maar ook om de Russen te imponeren. Men kan nu wel het bestaan van een Amerikaanse *"atomaire diplomatie"* ontkennen — zoals ten onzent de historicus Von der Dunk deed — maar wat betekent het dan wèl, als ook door hem erkend wordt, dat *"Washington door het bezit van de bom het gevoel van militaire onaantastbaarheid kreeg en vanuit dat gevoel forser optrad dan het anders gedaan zou hebben"* (Neuman, p. 29). De zelfvoldane reacties van Truman op Hiroshima zijn bekend. En in het boek wordt — 150 pagina's verderop — gerapporteerd, dat de Verenigde Staten in de periode 1946-1975 215 keer van militaire middelen voor politieke doeleinden gebruik hebben gemaakt, waarbij in 19 gevallen (één op de tien!) aan strategische nucleaire strijdkrachten een rol werd toebedeeld. De bekendste bedreigingen tegen de Sowjet-Unie vonden plaats bij de invasie in Libanon in 1958, de Cubaanse rakettencrisis van 1962 en de Oktober-oorlog in het Midden-Oosten in 1973. *"Vrijwel altijd hadden de acties een voor de Amerikanen positief gevolg"*, schrijft onze auteur (p. 197), maar ook al zouden zij enkel *"de situatie een poosje flexibel hebben gehouden, zodat men naar politieke oplossingen kon zoeken"*, weegt dat er dan voldoende tegenop, dat langs deze weg *"het kernwapen zich heeft kunnen "inburgeren" in het instrumentarium van de internationale politiek"?* Dat geldt natuurlijk evenzeer ten aanzien van het optreden van de Sovjet-Unie in dit verband, die bepaald ook niet spaarzaam was met atoom-dreigementen. Wordt de verdenking van *"ambivalentie"* tegenover het gebruik van geweld in de politiek, in het begin jegens onze auteur geuit, hier niet een beetje bevestigd?

Uit het voorgaande blijkt, dat Neuman overigens ook de Amerikanen niet spaart. Prof. Röling verwijt hem in een deskundige kritiek in de *'Internationale Spectator'* (maart 1980) dan ook eerder te grote *"afstandelijkheid"* dan partijdigheid. Voor de historicus kan *"distantie"* een deugd zijn, al is zij vaak illusoir. Men behoeft niet

op ontmaskering uit te zijn om bij lezing toch duidelijk aan te voelen, waar de sympathieën van de auteur liggen; hij zou ze trouwens waarschijnlijk niet ontkennen. Maar men moet ze wel signaleren en daarbij natuurlijk tevens zich van eigen zwakheden bewust zijn. Waarbij het dan eventueel minder kan gaan om partijdigheid in geo-politieke zin, dan om de graad van hartstocht voor de vrede, waar Röling op koersen wil, maar die natuurlijk evenzeer een gevaar kan worden, wanneer hij tot fanatisme uitgroeit. Het lijkt mij, dat de mistroostige resultaten van 35 jaar streven naar wapenbeheersing of ontwapening, zoals ze uit dit boek te voorschijn komen, globaal gezien minder te wijten zijn aan bewuste misleiding en machtsmisbruik van Amerikaanse of Russische zijde, dan aan de onaangepaste denkvormen en gevoelswaarden, waarmee het merendeel van het mensdom in Oost en West zich in een nieuw historisch tijdsgewricht poogde staande te houden. Kortom, een typische proeve van het menselijk tekort.

Het Plan Baruch

Zo heeft Röling gelijk als hij de mislukking van het plan-Baruch, dat een vreedzame productie van kern-energie internationaal zou regelen en garanderen, niet alleen aan de onwil van de Russen om hiervoor het veto-recht bij de besluitvorming en de contrôle te laten vervallen wil wijten (zoals onder andere Neuman doet), maar ook aan het Amerikaanse oogmerk, de beslissing over de intrede van een en ander aan de Amerikaanse Senaat te laten. Tegenover de betichting echter van oneerlijkheid (tegenover Röling door een bonafide Amerikaan fel aangevochten) kan men beter verwijzen naar de denkwereld en de karakterstructuur van iemand als Bernard Baruch, een ijdele financier, die Truman's zegen kreeg voor een spectaculair *"wereldhistorisch"* optreden, dat mede door de vrienden van Wallstreet werd gedicteerd: die hadden er geen behoefte aan, de mogelijkheden van de exploitatie der atoom-energie direct onder internationale contrôle te brengen. Wat Noel Baker een tragische vergissing der Russen heeft genoemd, is een niet minder tragische mis-rekening van de Amerikanen anno 1946.

Zo zijn in de loop der jaren heel wat, vaak gezonde plannen, zoals van Jules Moch, door de Russen geamendeerd (volgens Noel Baker *"het moment van de hoop"* in 1955), of van de Pool Rapacki voor een kernvrije zône in Midden-Europa, gestrand op eenzijdige of achterhaalde strategische oogmerken of vooringenomenheden, Zo is het, in verband met recente discussies in ons land, curieus te lezen, dat reeds in de jaren '50 het Rapacki-plan door de NAVO onder andere reeds bestreden werd met het argument, dat hondernden Russische raketten met kernlading op West-Europa waren gericht. Zoals het ook typisch is, dat vrijwl nimmer melding wordt gemaakt, ook bij Neuman niet, van de Amerikaanse raketten, die in Turkije aan de Russische grens stonden en die President Kennedy in de tweede Cuba-crisis nog in de zenuwen brachten (zie de ook door Neuman geciteerde *"Thirteen Days"* van Robert Kennedy, p. 93).

Vaak worden van weerszijden struikelblokken opgeworpen, die na verloop van tijd onverwacht verdwijnen en eigenlijk grotendeels fictief waren geweest, zoals de Amerikaanse onwil om de nucleaire ontwapening onafhankelijk van de conventio-

nele te bezien, of het hameren op onfeilbare contrôle- en verificatie-methodes. Terwijl de Russen diplomatiek opereerden met de dreiging van een Amerikaans kernwapen-overwicht, waarbij ze zeer goed wisten, hoever zij zelf onderweg waren. Ook de SALT-besprekingen werden afgeremd door irrationele factoren als de Europese angst voor een Amerikaans-Russische condominium of de inhaligheid van het Nixon-Kissinger tweespan om via het zogenaamd *"linkage"*-systeem allerlei secundaire twistpunten met elkaar te verbinden en daardoor de fundamentele kernwapenkwesties onder te sneeuwen.

"Bargaining chips"

Neuman schijnt nogal onder de indruk te zijn gekomen van de typische koehandelsmethode van de zogenaamde *"bargaining chips"*: eerst zorgen een *"fiche"* of *"chip"* in handen te krijgen om daarmee concessies van de tegenpartij af te dwingen. Veelal werd hiermee in feite een nieuwe ronde in de bewapeningsrace aangekondigd. Neuman acht deze, aan de casino-sfeer ontleende terminologie en praktijk kennelijk ook op de Nederlandse politieke perikelen rond de neutronenbom toepasselijk. In de behandeling van deze episode in de Nederlandse politiek, waarbij ook de *"affaire Kruisinga"* uit de doeken wordt gedaan, betoont de auteur heel wat minder *"afstandelijkheid"* dan Röling hem toeschreef. Neuman beëindigt zijn werk met een nogal nadrukkelijke waarschuwing tegen enigerlei vorm van eenzijdige ontwapening en wel op grond van wat in wezen een proces van *"geven en nemen"*, oftewel van *"bargaining chips"* behoort te zijn. Men zou zich kunnen voorstellen, dat de levensvragen van een wereld, waarbij het gaat om *"to be or not to be"*, vanuit een hoger ethos en met een verfijnder en dieper gravend begrippenapparaat zou kunnen worden benaderd.

Natuurlijk moet men in deze onderhandelingsprocessen, waarvan Neuman in een slothoofdstuk de complexiteit en gedifferentieerdheid uiteenzet, met beide benen op de grond blijven. Wederzijdse achterdocht speelt van het begin: de bijeenroeping en de agenda, tot het eind: de slottekst en de praktische uitvoering, een overheersende, maar begrijpelijke rol en waakzaamheid is dan ook geboden. Dat de Russen hun streken hebben, is ons in de laatste tijd bij herhaling gebleken en Neuman weet er ook verschillende uit zijn periode te noemen. Men kan wel aannemen, dat de Sovjet-Unie in het diplomatieke spel, zoals Neuman het in voetbaltermen uitdrukt, een *"lastig te bespelen tegenstander"* is. Maar de Amerikanen zijn ook niet zulke gemakkelijke jongens en hebben, zoals de jongste ervaringen bewijzen, ook hun grillen en kuren. In beide gevallen heeft men met het op elkaar inwerken van tal van achtergrond-factoren en omstandigheden uit heden en verleden te maken, die een simpele stereotypering eenvoudig uitsluiten.

Hetzelfde geldt voor een vergelijking van de diplomatieke kwaliteiten van vroeger en nu. Wie iets weet van de aaneenschakeling van misverstanden, kortzichtigheden, kwalijke praktijken etcetera die aan de Eerste Wereldoorlog voorafging, toen gerenommeerde vak-diplomaten een algemeen erkende hoofdrol speelden, behoeft zich voor onze hedendaagse gedemokratiseerde internationale bedrijvigheid, die trouwens veel meer is uitgebreid en gespecificeerd, niet te generen- al zijn er ook thans wel uitschieters naar boven en naar beneden.

Niet zo somber!

Tegenover de zuinige waardering, die Neuman opbrengt voor wat er in zijn periode feitelijk bereikt is inzake wapenbeheersing en — beperking, laat staan ontwapening, zou men toch willen poneren, dat in deze jaren, vooral in de jaren '60 en '70, heel wat op poten is gezet dat op een realistischer aanpak en uitoefening van het internationale bedrijf wijst. Ik denk aan de Zorin- McCloy-verklaring, die tot oprichting van vaste onderhandelingslichamen leidde: de Tien-, later Achttien-Natiescommissies voor Ontwapening; het Beperkte Kernstopakkoord van 1963, het Non-proliferatieverdrag van 1968, de instelling van een kernwapenvrije zône in Latijns Amerika bij het Verdrag van Tlatelolco (1967) enzovoort. Ongetwijfeld was de strekking vaak beperkt, de uitvoering en naleving gebrekkig, maar men wist elkaar toch vanuit vaak zeer ver uiteengelegen uitgangspunten in een akkoord te vinden. SALT is een heel verhaal apart en Neuman geeft wel een indruk van de verwikkeldheid van dit paradepaard der moderne atoom-diplomatie, dat thans lelijk in de versukkeling dreigt te geraken maar toch een hoge prijs waard is om weer op de been te worden geholpen.

Ook de Speciale Ontwapeningszitting van de V.N. in 1978, ten dele uit protest tegen de eigenmachtigheid der Groten (ook in SALT gekritiseerd), maar vooral ook uit bezorgdheid over de waanzinnige opvoering van de bewapeningsuitgaven (in 1978 al 400 milliard dollar!) heeft, zoals Röling uiteenzet, meer opgeleverd aan institutionalisering van wapenbeheersings- en ontwapeningsonderhandelingen dan Neuman eruit haalt. Publicatie van het breed uithalende Slotdocument is dan ook waardeloos, onder andere vanwege de primairstelling van de kernwapenwedloop, het in twijfel trekken van de vredes- en veiligheidsverzekering door afschrikkingsevenwichten, strategische overwichten of ophoping van wapens door militaire allianties, het bepleiten van de formatie van een internationale vredesmacht en van de noodzaak van de ontwikkeling van een internationaal bewustzijn en een publieke wereldopinie. Kortom een heel arsenaal van internationale opties, concepties, procedures, instituties is hierin aanwezig, dat een verdere vredesarbeid van zowel praktische als geestelijke hulpmiddelen en perspectieven kan voorzien.

Momenteel, nu niet alleen de Koude Oorlog weer op volle kracht lijkt te herleven, maar tevens tal van nieuwe conflictzônes en brandhaarden tot uitbarsting komen, lijkt de sfeer voor die vredesarbeid in globale zin somberder dan ooit. Ook Neuman pleit aan het eind voor voortzetting der onderhandelingen als het beste dat we kunnen en het minste dat we moeten doen. Maar het is niet het enige, want misschien gaat het er thans, nu de onderhandelingen stokken en ernstige communicatiestoornissen optreden, bovenal om, alles in het werk te stellen een nieuwe opening te vinden. Voor hoe en wat ons dàn te doen staat, biedt Neuman's werk ondanks zijn wat mistroostige inslag, in elk geval een schat aan materiaal.

B. W. SCHAPER

REKENSCHAP

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT VOOR WETENSCHAP EN KULTUUR

Redaktie:
Dr. H. Bonger, Prof. Dr. J. C. Brandt Corstius, Drs. E. v. d. Hoeven, P. Krug, Prof. Dr. J. P. van Praag, Drs. L. Reerink, Prof. Dr. B. W. Schaper, P. Spigt, Drs. R. Tielman.

Redaktie-secretaris: B. Boelaars

Druk: Storm BV, Utrecht
ISSN: 0034 - 37 49

Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december.
Abonnementsprijs f 32,50 (voor studenten en CJP-houders f 25,—);
losse nummers f 8,50.

REKENSCHAP is een uitgave van de Humanistische Stichting Socrates,
Oudegracht 152 - Postbus 114, Utrecht (tel.: 030 - 31 81 45).

Voor betalingen van donaties, kontributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.

De HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES,

een werkstichting van het Humanistisch Verbond:

om de doordenking van de wetenschappelijke en kulturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen

om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt

om door publikaties op wetenschappelijk nivo het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste f 35,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen

b. kontributie van tenminste f 17,50

Donateurs worden tevens als kontribuanten beschouwd.